PREFACE TO PART I.

THE present edition of the *Ganaratnamahodadhi* is based on a collation of the following Manuscripts, all of which are written in the Devanâgarî character

A An old MS belonging to the Royal Asiatic Society and consisting of 178 palm leaves In the colophon it is dated *Samvat* 1151 *viro dhisamvatsare kârttikavadi 5 budhe* This date is probably intended for *Saka* 1151 = A D 1229, which, according to Brown's Tables, coincides with *Virodhin* in the Bṛihaspati cycle This MS is on the whole well written and belongs to the same class of *Pothis* as those discovered by Dr Buhler in the Jain Library at Jesalmer, dated from about A D 1140 to 1340 . Unfortunately it does not contain the text and commentary complete a large portion (slokas 159–369, comprising about three sevenths of the work) having been omitted A photograph of two pages of this MS is given in Part I of Professor Wright's Oriental Series of the Palæographical Society

B A paper MS belonging to the Bombay Government and consisting of 73 leaves the fourth of which is wanting This MS, which contains both the text and the commentary, is well written, and dated *Samvat* 1666 = A D 1609

[illegible] S, on European paper, belonging to the Bombay Govern[illegible] ed, not very carefully, by two different hands Only a few [illegible] at the beginning have been revised by a third hand It consists [illegible] 138 leaves, the first of which is wanting There are numerous *lacunae* throughout the MS From many characteristic coincidences of reading it would appear that the original MS from which this was copied, was probably derived from the same MS as B

India Office MS 919, b, written towards the end of the last, or at the beginning of the present, century, and consisting of 121 leaves A few

leaves at the end, it seems, were lost, a different hand having supplied the defect on foll 118 121 by a commentary made up for the purpose This copy was apparently derived from a good, though perhaps badly written, MS It contains a somewhat shorter recension of the commentary than that of the other MSS, fewer meanings being often assigned to the *gana* words, and numerous examples and explanatory passages being wanting in it The present copy, however, is extremely incorrect, and some different hand having, moreover, revised it throughout, without assistance from other MSS, its readings are now but too often hopelessly corrupt

E India Office MS 949, a It consists of 30 leaves and contains only the text of the ganas Dated *Samvat* 1863 = A D 1806

F This MS was kindly obtained for me by Dr Buhler from a Brahman of Bhuj in Kachchh It is of about the same age as B, and consists of 107 paper leaves containing the whole of the text and commentary

As regards the mutual relations of these Manuscripts—apart from those peculiarities of D already alluded to—there is an unmistakable connexion between B C and F on the one hand, and between A D (and E) on the other, not so marked, however, as to constitute two different recensions of the work Although in most cases in which the two classes of Manuscripts differ, the readings exhibited by the latter class seem to me preferable, it has not been possible—owing to the defectiveness of A and the corrupt state of D—to allow to this class that influence in the constituting of the text throughout the work which might otherwise have been assigned to it According to an *Âryâ* stanza,[1] given at the end of the work by A and F, the authenticity of which I see no reason to suspect Vardhamâna composed his work in *Samvat* 1197, corresponding to A D 1140 the date of the oldest of these MSS (A.) would therefore be as close to that of the *codex archetypus*, and to the time when the author lived, as one could wish Nevertheless, the interval had been sufficiently long for numerous mistakes to have crept into the text by the time the manuscript was written

[1] सप्तनवत्यधिकेष्वेकादशसु शतेष्वतीतेषु ।
वर्षाणां विक्रमतो गणरत्नमहोदधिर्विहित ॥

Of the three MSS of the other class F has more in common with A and D than the other two, and it happens in not a few cases that D and F coincide in giving some valuable reading or passage, where all the other Manuscripts differ

When I first undertook to edit this work, only three of the above Manuscripts were accessible to European scholars, viz, A and D, and the text MS E They had been for many years in the hands of the late Professor Goldstucker, who was the first, in his "Pânini, his Place in Sanskrit Literature," to point out the great importance of the work for lexicographic purposes His account of these MSS led me to assume that a tolerably correct edition of the work might be possible[1], and on being asked to take Goldstucker's place as Editor to the Sanskrit Text Society, it appeared to me that I could do no better service to Sanskrit scholars than to prepare for the Society an edition of Vardhamana s metrical version of the Ganas, together with the best text of the commentary that I might be able to extract from the two available MSS I soon found however, that Goldstucker had taken far too favourable a view of the task Although the Royal Asiatic Society MS (A.) belongs no doubt to the better class of Sanskrit MSS, Goldstucker had entirely forgotten to state that it is defective by nearly one half of the work, for which portion my manuscript materials would consequently have been limited to the India Office MS (D) than which a more hopelessly incorrect MS has never passed through my hands.

Under these circumstances even a tolerably satisfactory edition of Vardhamâna s metrical version of the Ganapâtha would have been

[1] The MSS in question are no doubt open to correction as indeed every Sanskrit MS in existence is but *I hold that at all events the ancient copy of the R A S will in spite of* its inaccuracies be ranked by every one conversant with MSS amongst the best Sanskrit MSS in existence And having considered it incumbent on me to study this book carefully I have no hesitation in maintaining that even a tolerable Sanskrit scholar would be able to make a perfectly good edition of at least the text of this work with the aid of these five copies of the text (viz each of the two MSS *of the commentary representing* in G s opinion, two copies of the text—Ed) the two copies of the commentary and as a matter of course with the aid that may be got from Panini and his commentaries —Goldstucker, *op cit* p 178

attended with considerable difficulties, the more so as there are not a few omissions in D also, and as the chief, if not the sole, importance of the work lies in the commentary, not in the metrical arrangement of the Ganas, I should have had to abandon the work, had not my friend Dr Buhler come to my assistance with his wonted kindness and disinterestedness He drew my attention to the modern Bombay copy C, and somewhat later to the MS B, purchased by him in the meantime for the Bombay Government, and he, moreover, obtained for me the loan of MS F from its owner, a Brahman in Bhûj When it is borne in mind that Goldstucker, with his extensive connexions in India, for many years exerted himself in vain to procure at least one other manuscript of Vardhamâna's commentary on his Ganapâṭha, this work may be taken as an admirable example of the great services which Dr Buhler, by his unwearied exertions in exploring the manuscript collections in Western India, has rendered to Sanskrit scholarship

Even with my manuscript apparatus thus fortunately increased, the task of editing has been by no means an easy one, and numerous difficulties have had to be left for future solution, many more, however, would have remained unsolved, and many quotations unidentified, if it had not been for the warm interest taken in the work, and the invaluable assistance rendered me throughout its progress, in revising the proof sheets, by so many disinterested friends and fellow-workers, viz, Professors Aufrecht, Stenzler, Weber, Roth, Haas, Pischel, Kielhorn, and, last not least, Dr v Bohtlingk I am also indebted to my friend Dr Rost for kindly drawing my attention to and placing at my disposal, some works connected with the Ganas, especially the *Ganaratnâvali* of *Bhatta Yajñesvara*, recently published at Baroda which, as will be seen from the footnotes of the last five sheets of the present part, has been of considerable service to me Indeed, it was only after I became acquainted with this work, which is largely based on Vardhamâna's commentary, that it occurred to me that continual reference to the various readings

of the accessible Ganapâthas might add to the usefulness of the present work The completion of Pandit Bâla Sâstrin's edition of the Kâsikâ Vritti was of course a most welcome event to me, although, owing to the somewhat insufficient state of the editor's materials, especially in regard to the text of the Ganas, I have found it necessary, along with the printed edition, continually to consult the two MSS at my disposal, viz, MS Ind Off 2440-1 (*a*) and a MS of the Asiatic Society of Bengal (*β*), in which the fourth and eighth *adhyayas* are wanting At the end of the present edition I intend to give, besides a complete index to the work, an alphabetical list of the Ganas, in which the words of each gana will be arranged alphabetically, with the various readings of the other collections attached to them

To Professor Aufrecht, who, at one time, had himself been seriously engaged on Vardhamâna's work, I am indebted for much valuable information, it was he who kindly drew my attention to the author's relations to Kshîrasvâmin, the commentator on the Amarakosha Several passages copied by Vardhamâna from that writer have been noticed in the footnotes, in my own copy of this edition I have noted a good many more especially in the first few sheets, but I have not thought it necessary to encumber the pages with too many references of this kind A critical edition of Kshîrasvâmin's commentary would in my opinion form a valuable contribution to Sanskrit philology the manuscripts however, hitherto accessible to European scholars, are by no means sufficient for such a task

One of the chief difficulties in restoring the text consists in the numerous grammatical sûtras quoted by the author Goldstucker's contention to the contrary notwithstanding a glance at almost any page of the present edition will suffice to show that Bohtlingk was unquestionably right in stating in the preface to his edition of Pânini, that Vardhamâna's work was intended not for Pânini's *Ashtâdhyâyî*, but for some modern grammar Whenever the grammatical work, to which Vardhamâna refers, is identified in India—

and I have no doubt that this will be the case ere long—many mistakes in the wording of the sûtras, which my MSS do not enable me to settle, will be easily corrected. On these grounds it will be understood why, in not a few cases in which it would have been easy enough to alter a sûtra so as to make it agree with Pânini, I have thought it safer to resist the temptation, and to content myself with referring to the corresponding rule of Panini In regard to a number of curious and not very probable various readings of *gana* words adduced by the author, as well as some other doubtful passages in which the MSS are in tolerable agreement, I cannot help thinking that, if mistakes there be, the fault lies not so much in my MSS, as in the defective manuscript materials on which Vardhamâna had to work

Hindu scholars, I doubt not, will also readily identify many of the quotations which I myself and those who have so kindly assisted me have not been able to trace to their original sources For any information of this kind which might be utilized before this edition is completed, and which would thus contribute to the usefulness of the work, I shall feel very thankful

To the Managing Committee of the Sanskrit Text Society my sincerest thanks are due for this edition being allowed to see the light Without their kind consent to its being published under their auspices, I could never have hoped to persuade a publisher to undertake a work of this kind, whatever may be its importance in the eyes of Sanskrit scholars Unfortunately there is but too much reason to fear that, with the publication of the present work, the Sanskrit Text Society, the foundation of which was so heartily welcomed by all Sanskrit scholars, and which in the present unhappy state of Oriental text publishing, might have proved so useful to Sanskrit studies, will close its short but promising existence

J EGGELING

EDINBURGH
September 1 1879

ADDITIONS

Since the sheets of Part I were struck off, I have succeeded in tracing several quotations to their sources. Professor Kielhorn also has kindly identified for me some passages from the Mahâbhâshya (Mbh) and the Vâkyapadîya

P 5 l 9, एव वादिनि देवर्षौ is Kumâras 6, 84
ib मेवं मस्था. Mbh, ed Kielh p 281, 10
P 8 l 7 8 This sloka is from Bharata Nâtyas 19, 5
P 8, l 11, तथेति स प्रतिज्ञाय cf स तथेति प्रतिज्ञाय Kumâras 6 3
P 11, l 7 यावत्तिर. खे मघवता चरन्ति Kumâras 3 72
P 16 l 7, अयि विजहीहि° cf Böhtl Sp 562 (identified by Dr Zachariae)
P 21, line 6 यदि निपतमेवेद° is Dandin s Kâvyâdarsa 2 sl 220
P 29, last line, वृद्धाक्षेन विचारणीयचरिता ° is from Uttararâmacharita
Act 5, last sloka but one; also quoted Dasarûpa, p 39
P 30 line 6, मन्ये मार्तण्डगृह्याणि° Kâvyâdarsa 2 sl 222 (ed उदर्तुमुचत)
P 31, l 6 The Vâkyapadîya ii v 192 has
निपाता द्योतका केचित्पृथगर्थाभिधायिन ।
आगमा इव केऽपि स्यु संभूयार्थस्य वाचका ॥
P 31 l 15 एहि आये° cf Vaj S x 4, 3 (p 208), आय एहि स्रो रोहाव ।
P 32 l 10, अन्तरा त्वां च मां च° Mbh, Kielh p 445
P 41, l 14 एकवचनमुत्सर्ग करिष्यते Mbh p 95 23
P 52 l 14, स्थेपां पिब परेयां च° Râjasekhara s Balarâm 2, 30

CORRECTIONS

P 24, l 8 read उपपद्यकार cf Mbh Kielh p 100
P 37 l 9 read ग्रीष्मु i e सीषु (s etymology p 89, l 10)
P 51, l 2, separate महो अपिदक°
P 68, l 9 On यद संप्रसारणे गोवत्साप्रतिषेध cf Mbh on Pân 1 1 74
(ed Ben गोवत्सा प्रतिषेध)
P 74, l 8 for यद्वचेत° read यद्वचे° cf sl 116 com
P 95 note 3 strike out °तरणा F
„ note 4 for B E read B C. E
„ note 10 for cf sl 219 read cf sl 251 219 comm, Pân iv 1 108
P 114, l. 1, for प्रपत्य read प्रपत्य cf p. 115 note 7
P 163 l 7, read प्रपञ्चोपमद्रो
P 173, l 8, for मिपद्रुप probably °द्रुप cf Kâs V ch 1, 72

ओम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ

श्रीवर्धमानविरचितः स्वोपज्ञवृत्तिसहितो गणरत्नमहोदधिः ॥

सुखेनैव प्रहीष्यन्ति गणरत्नानि यां श्रिताः ।
वृत्तिः साऽरभ्यते स्वीयगणरत्नमहोदधेः[1] ॥

शास्त्रारम्भे समीहितसिद्धयेऽभिमतदेवतायां[2] ग्रन्थकृन्नमस्कारमाह ।

वाग्देवतायाः क्रमरेणवस्ते
जयन्ति येषां मिषमात्रतोऽपि ।
सर्वार्थदर्शी[3] मुकुरेण तुल्यः
प्रकर्षमेति प्रतिभाविलासः ॥ १ ॥

येषां वाग्देवतायाश्चरणरेणूनां संस्पर्शमात्रेणापि निखिलपदार्थसार्थप्रतिबिम्बहेतुः[4] प्रतिभाविलासः सातिशयः संपद्यते ते जयन्तीति संबन्धः । वाचामधिष्ठात्री देवता वाग्देवतेति साभिप्रायं तस्या नाम । जयन्तीति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते सर्वोत्कृष्टत्वेन च नमस्कार आक्षिप्यत इति तान्प्रति[5] प्रणतोऽस्मीति लभ्यते । प्रतिभेति । प्रज्ञा नवनवोन्मेष-

---

१ In C. the whole of the Introduction, both text and comment, is wanting. It begins: यथेम रूपयामः । यथ गणानाह । यथाहाईवेर्द॰.

२ ॰देवताया F

३ शब्दार्थदर्शी D

४ ॰पदार्थप्रतिबिम्बहेतु. F ; पदार्थप्रतिबिम्बहेतु D

५ F om प्रति; D cor तां प्रति.

शालिनो[1] प्रतिभा मता ॥ इदानीं व्याकरणनिष्णातबुद्धीनां पूर्वाचार्याणां स्तुतिमाह ।

शालातुरीयशकटाङ्गजचन्द्रगोमि-
दिग्वस्त्रभर्तृहरिवामनभोजमुख्याः ।
मेधाविनः प्रवरदीपककर्तृयुक्ताः
प्राज्ञैर्निषेवितपदद्वितया जयन्ति ॥ २ ॥

शलातुरो[2] नाम ग्रामः । सोऽभिजनोऽस्यास्तीति[3] शालातुरीयस्तत्रभवात् पाणिनिः[4] । शकटाङ्गजः शाकटायनः । पूज्यश्चन्द्रश्चन्द्रगोमी । गोमिन्पूज्य इति गोमिन् । दिग्वस्त्रो देवनन्दी । भर्तृहरिर्वाक्यपदीयप्रकीर्णकयोः[5] कर्ता महाभाष्यत्रिपाद्या[6] व्याख्याता च । वामनोऽविश्रान्तविद्याधरव्याकरणकर्ता[7] । भोजः सरस्वतीकण्ठाभरणकर्ता[8] । मुख्यशब्दस्यादिवचनत्वाच्छिवस्वामिपतञ्जलिकात्यायनप्रभृतयो लभ्यन्ते । दीपककर्ता श्रीभद्रेश्वरसूरिः । प्रवरश्चासौ दीपककर्ता[9] च प्रवरदीपककर्ता । प्राधान्यं[10] चास्याधुनिकवैयाकरणापेक्ष-

---

१ प्रति प्रज्ञान° B ; °योत्रियप्रशालिनी D.

२ शालातुरो B F.

३ शालातुरो ना (piece broken off) स्य । A.

४ °तत्रभवा आणिनिः B ; तत्रभवो वा पाणिनिः F.; शालातुरीयः पाणिनिः । D.

५ भर्तृहरिर्वाक्यप्रदीपप्र° F.; न्दी । भ - - - पदी broken off in A.

६ °त्रिपद्या B D. F.

७ वामनो विश्रातविद्याधर° D.; °तिश्रान्तविद्याभर° D.

८ कर्ता - - - स्यादि broken off in A.

९ दीपकर्ता D.

१० रदीप - - - प्राधा broken off in A.; अप्राधान्यं B.

था ॥ निषेवितं पदद्वितयं चरणाम्बुजद्वयं[1] सुप्तिङ्लक्षणं[2] च येषां ते तथोक्ताः ॥

इदानीं समस्तशास्त्रोपलम्भपूर्वकं[3] स्वग्रन्थसारतां[4] दर्शयति ।

विदित्वा शब्दशास्त्राणि[5] प्रयोगानुपलक्ष्य च[6] ।
स्वशिष्यप्रार्थिताः कुर्मो गणरत्नमहोदधिम् ॥ ३ ॥

शब्दशास्त्राणीति[7] पाणिन्यादिविरचितानि सोपनिबन्धानि[8] । प्रयोगान् महाकाव्योपनिबद्धानि लक्ष्याणि[9] । लक्ष्यं लक्षणं च सम्यग् ज्ञात्वा गणरत्नमहोदधिनामानं[10] ग्रन्थं स्वविनेयैरभ्यर्थिताः कुर्मः ग्रथ-यन्थेन रचयामः ॥ अथ गणानाह[11] ।

च वा हाहैवेवं नह नहि नवा नो चन हि है
स्वधा स्वाहा रै वै यदि यदुत नूनं नहिकमः[12] ।
उताहो हा ही हे किमुत यदिनामेव तु तथा
भगो भो हंहो हो इतिह नु सहामा ननु नञः ॥ ४ ॥

---

१ °द्वितयं B D F.

२ सुप्तिङंतलक्षणं F

३ सर्वशास्त्रोपलक्षतपूर्वकं D ; मस्त ---- पलम्भ broken off in A

४ स्वग्रन्थस्य सारतां A.; D. om स्व.

५ सर्वशास्त्राणि F.; शास्त्रसाराणि D.

६ प्रयोगानुपलक्षयेत A.

७ सर्वशास्त्राणि F.; शब्दशा broken off in A.

८ सोपनिबध्नानि D.

९ °निबंधानि लक्ष्याणि B.; °नि-बंधान् ल° F.; निबद्धानि लक्ष्याणि D.

१० महोदधिनामानं broken off in A.

११ Thus B F. ग्रन्थं स्वशिष्यार्थं वि-दध्म इत्यर्थः । स्वशिष्यैः कुमारपालह-रिपालमुनिचन्द्रप्रभृतिभिः प्रार्थिताः ॥ अधुनावसरप्राप्तान्गणानाह । A D.; A. repeats the passage from पूर्वकं स्वग्र-न्थस्य सारतां दर्शयति to हेतुषु (on śl. 4). The first time the MS. omits हरि-पाल and reads अधुनावसर°; for C. see Note १, page १.

१२ किमः D E.; to facilitate reference, the particles are left unjoined.

च। इत्यन्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चयविनियोगतुल्ययोगितावधारणहेतुषु[१] ॥ भिक्षामट गां चानय ॥ पाणी च पादौ च[२]। पाणिपादम् ॥ प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च। प्लक्षन्यग्रोधौ ॥ पचति च पठति च चैत्रः ॥ अहं च त्वं च पुत्र गच्छावः[३] ॥ कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया। किमन्यदेवं निहताश्च नो[४] द्विषः ॥

अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयोर्
अतद्व्यावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि।
स कस्य स्तोतव्यः कतिविधगुणः कस्य विषयः
पदे त्वर्वाचीने पतति न मनः कस्य न वचः ॥

हे देव यस्तव महिमा स वाङ्मनसयोः पन्थानं मार्गमतीत एव। उल्लङ्घितवानेवेत्यर्थः[५] ॥ ग्रामस्य गन्तव्यः शीतं च[६]। शीतात् कथं गम्यत इत्यर्थः ॥ पादपूरणेऽपि। भीमः पार्थस्तथैव च ॥ * ॥ वा विकल्पानवक्लृप्त्युपमानद्वन्द्वसमुच्चयेषु[७] ॥ यवैर्वा व्रीहिभिर्वा यजेत[८] ॥ ग्रस्तवेदमधिगम्य तत्त्वतः कस्य वेह भुजवीर्यशालिनः[९] ॥ जाता मन्ये तुहिनमथिता[१०] पद्मिनी वान्यरूपाम्[११] ॥ या वा शंभोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम। न तृतीयेत्यर्थः[१२] ॥ वायुर्वा[१३] दहनो वा ॥ * ॥ ह। अह। इति विनियोगे। त्वं ह[१४] ग्रामं गच्छ। अयमहारण्यं[१५] गच्छतु ॥ आचारा-

१ °समाहारेतरेतरयोगसमु° F
२ C om पादौ च।
३ अहं च चैत्र। अहं च त्वं च° A, अहं च पुत्र (त्र supplied) गच्छाव। चाभिमुख मन° C
४ निहिताश्च मो A (but supplied on paper, the leaf being broken), ते for नो D F
५ D om एव
६ C om शीतं च
७ विकल्पार्थोपमान° D
८ यजते D
९ D om this ex Kirât 13, 62
१० मथित B, Megh 80
११ F adds उभे एव क्षमे वोढुमुभयोर्वीर्यमाहित।
१२ D om न Kum S 2, 60
१३ वायुवायुर्वा C
१४ अहप [illegible]
१५ अहाय महारण्य A, अहसहारण्यं D, अहायमरण्यं B C F

तिक्रमेऽपि । स्वयं ह ओदनं भुङ्क्ते । उपाध्यायं सक्तून्[१] पाययति ॥ स्वयमह रथेन याति । उपाध्यायं पदातिं गमयति ॥ हः पादपूरणेऽपि । इति ह स्माङ्गराचार्याः ॥ अहशब्दः पूजायामपि भवति । यथा । अह माणवको भुङ्क्ते ॥ क्षेमार्थेऽपि शाश्वतः[२] ॥ * ॥ एव । इति नियमानियमौपम्योत्प्रेक्षासु[३] । अहमेव स्वयमिदं वदामि[४] ॥ अद्येव । इहेव ॥ श्रीस्त्वेव मेऽस्तु ॥ तमेव[५] मेना दुहितुः कथंचिद्विवाहदीक्षातिलकं चकार[६] । तमेवेति मनोरथमिवेत्यर्थः[७] ॥ क्वेव[८] भोक्ष्यसे । इत्यनवक्लृप्तावित्येके[९] ॥ * ॥ एवमिति प्रकृतपरामर्शप्रकारेवार्थोपदेशनिर्देशनिश्चयाङ्गीकारैवार्थेषु[१०] ॥ एवं वादिनि देवर्षौ ॥ एवं कुरु ॥ नैव[११] संस्थाः ॥ अग्निरेवं विप्रः[१२] ॥ एवं पठ[१३] ॥ एवं तावत् ॥ एवमेतत् कः[१४] संदेहः ॥ एवं कुर्मः[१५] ॥ आहार्यमेवं[१६] स्वगमाभिपत्तमियानशेषेण तयोर्विशेषः[१७] ॥ * ॥ न ह । इति प्रत्यारम्भे । न ह भोक्ष्यस इति ॥ * ॥ न हि । न वा । नो[१८] । इति निषेधे ॥ न हि न हि[१९] महिमानं प्राप्य दृप्यन्ति

---

१ सक्तून् C, सक्तूयान् B

२ Thus A, क्षमार्थे° B F, क्षामार्थे° C, D om this sentence.

३ एवेत्यवधारणानियोगौपम्यनियोगेषु । D

४ Rgv x 125, 5

५ D om from तमेव to इत्येके but has instead अद्येव गच्छ । न एते चाद्य पथ यथोगे च ससाद्यो न भवन्ति ॥

६ Kum. S. 7 24

७ °मनोरथमेवेत्यर्थः F

८ क्षिप A B C, Pay ral 1, 62, Sch

९ C. om the first इति; for the second C. F. read अपि, F adds न एते चाद्य पथ । यथोगे चससाद्यो न भवति ।

१० प्रकृतिपरामर्शमाकार° B, °कारेवार्थेषु B D; °कारवार्थेषु C

११ नैवं B

१२ अपिरेवं संस्था विप्र । C, अपिरेव विप्र A (supplied on paper)

१३ पच D, B om पठ । एवं तावत् (lacuna)

१४ एवं तत्क A D; e.g. Ratnâv (Capp, Bohtl a Chr) 291, 7, 13

१५ कुर्म इति । B C F

१६ आहार्यमेवं F

१७ तयोर्शेषत । C.

१८ ? च । नो ; see next page, note ६.

१९ न हि once only B D

भूपाः[१] ॥ यद्वा[२] । अभ्यासो हि कर्मणां कौशलमावहति । न हि सक्तन्निपातमात्रेणोदबिन्दुरपि ग्रावणि निम्नतामादधाति । असकृदित्यर्थः ॥ न वा कुर्यात्[३] ॥ व्यञ्जनमक्षरं परं वर्णं नयेत्[४] । यद्वा[५] । अविप्र इव भाषसे । विप्रवन्न ब्रूष इत्यर्थः[६] ॥ इदद्पि गिरमन्तर्बुध्यते नो मनुष्यः[७] ॥ * ॥ चनेति चिदर्थे । किमो विभक्तिप्रत्ययान्तात् पर एव चास्य प्रयोगो भवति । तद्यथा[८] । कश्चन । का चन । किं चन । के चन । क्व चन । कदा चन[८] । कथ चनेति ॥ * ॥ हि । इति[९] स्फुटार्थनिश्चयहेतुषु[१०] । को ह्यबालिशो हस्तगतं पादगतं कुर्यात् ॥ दाक्ष्यं हि सद्यः फलद यदग्रतस्थखाद दाक्षेरयुवा वनावलीम्[११] ॥ अग्निरिहास्ति धूमो हि दृश्यते ॥ यो हि दीर्घासिताचस्रेत्यादौ पादपूरणविशेषावधारणादावपि[१२] ॥ * ॥ है । इति संबोधने । है देवदत्त ॥ श्लाघाविस्मययोरपि ॥ * ॥ स्वधा । स्वाहा । इति पितृदेवतासंप्रदानयोः । स्वधा पितृभ्यः । स्वाहाऽग्नये ॥ * ॥ रै । इत्यनादरदानयोः । त्वं ह रै किं करिष्यसि ॥ रैकरोति । दानं ददातीत्यर्थः ॥ * ॥ वै । इति पादपूरणे । यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः[१३] ॥ इहस्थितिर्वै देवानां पु-

---

१ तप्यन्ति॰ D, क्ष्यन्ति॰ C, F adds विकल्पे पि । कखयोर्जिह्वामूलीयं वा (cf Kāt I 5, 4) । न वा कुर्यात् ।

२ D om to ब्रूष इत्यर्थे ।

३ B C F om from स॰

४ F om वर्णं, cf Kāt I 1, 21

५ यथा A, यदविप्र॰ F

६ see Note २ [A gloss? Professor Aufrecht thinks this refers to an assumed अ before नो in the text]

७ Śisupāl 11, 4

८ तद्यथाऽऽनुभाकान् भावयवनाके चनात्केवलात्कदाचन॰ D

९ हिरिति MSS

१० स्फुटार्थानि॰ A F (?), स्फुटार्थहेतुषु B C, स्फुटार्थे हेतौ च । D

११ वनावस्ली । C, D omits this example, F adds इति माघ, Śisupāl 12, 32 (वनावली. ed)

१२ दीर्घासिताचस्रेत्यादौ॰ B, दीर्घाक्षितौऽक्षस्रेति पादपूरणादावपि C.

१३ Manu 2, 156.

रोहित इति विशेषेऽपि ॥ * ॥ यदि । इति पक्षान्तरे । यदि श्रमः किं तपसेति[१] ॥ * ॥ यदुत । इति वाक्यार्थनिर्देशे । स त्वया वाच्यो[२] यदुतेहागम्यताम् ॥ * ॥ नूनमिति तर्कनिश्चययोः[३] । नूनं शरत् प्रफुल्ला हि काशाः ॥ नूनं सा तव प्रियेति[४] ॥ उत्प्रेक्षायामपि[५] ॥ * ॥ न हि कमिति निषेधे । अस्ति ते किंचित् । न हि कमिति ॥ * ॥ उताहो । इति वितर्के । गौरयमुताहो गवय इति ॥ * ॥ हा । इति विस्मयविषादशुग्जुगुप्सार्तिषु[६] । हा लब्धं पाटलिपुत्रम् ॥ कन्यान्तःपुरमेव हा प्रविशति क्रुद्धो मुनिर्भार्गवः ॥[७] हा प्रिये जानकि ॥ हा देवदत्त ॥ हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः[८] ॥ * ॥ ही । इति विस्मयविषादयोः । हतविधिललितानां ही विचित्रो विपाकः[९] ॥ शतशस्त्वोऽप्यधीयाना ही न विद्मो जडा वयम् ॥ * ॥ हे । इति सम्बोधने । हे देवदत्तेति ॥ श्लाघाविस्मययोरपि[१०] ॥ * ॥ किमुत । इति किंपुनरर्थेऽतिशये पक्षान्तरे च[११] ॥ प्राकृतो[१२]ऽपि पुमान्नावमन्तव्यः किमुत राजेति ॥ किमुत ब्रह्मविद्भिः[१३] ॥ किमुत रज्जुः किमुत सर्पः ॥ * ॥ यदि नाम । इति प्रकृतान्यथात्वे । विप्रोऽपि यदि नाम मूर्खः ॥ कथं नाम । इत्याश्चर्यार्थ इति केचित् ।

महावाताहतिभ्रान्तमेघमालातिपेलवैः[१४] ।
कथं नाम महात्मानो ह्रियन्ते विषयारिभिः ॥ * ॥

---

१ B C F add यदि वेत्यपि । यदि वा सुबंहन्यपि ॥
२ वाच्यो B
३ वितर्कनिश्चययो F
४ प्रिया B C F
५ Om D,
६ B om विस्मय, ॰शुक्प्सार्त्तिषु B
७ Mahāvīrach p 27, 18, हा प्रिये॰ Uttararām (1870) p. 63, 6.
८ E g Hitop 114, 12
९ Śisup 11, 64, शतशस्त्वो॰ Böhtl Spr 868
१० श्लाघ्यवि॰ D
११ D om from अतिशये.
१२ प्रकृतो A
१३ ब्रह्मविद्भि A , ब्रह्मविद्भिध्म B , ब्रह्मविद्भिश्चि C , C om किमुत, B om from किमुत प्र॰ to सर्प
१४ महावाताहतिशतिधात॰ B., Kāmand Nīt 3 B

इव । इतीवदर्थोपमोत्प्रेक्षावाक्यालंकारेषु । कडार इवायम् । चन्द्र इव मुखम् । लिम्पतीव तमोऽङ्गानि[१] । कथमिवैतद्भविष्यति ॥ * ॥ तु । इति[२] विशेषावधारणपूजाव्यावृत्तिपादपूरणाद्यर्थहेतुषु[३] । मृष्टं पयो मृष्टतरं तु दुग्धम् । आत्मादयस्तु प्रमेयम्[४] । यद्वा । भीमस्तु पाण्डवानां रौद्रः[५] । यस्तु माणवको भुङ्क्ते । त्वं तु किं करिष्यसि । आख्यास्यामि तु ते[६] ॥

> कारणात् फलयोगस्य वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ।
> तस्योपकरणार्थं तु कीर्त्यते ह्यानुषङ्गिकम्[७] ॥

आनुषङ्गिकमपि कीर्त्यत इत्यर्थः ॥ गृहीध्व[८] व्याकरणम् । स्वयं तु दुर्मेधम् ॥ * ॥ तथा । इति समुच्चयाभ्युपगमनिदर्शनसादृश्येषु[९] । देवदत्तो व्रजतु । तथा यज्ञदत्तः ॥ तथेति स[१०] प्रतिज्ञाय ॥ तथा हि ते शीलमुदारदर्शने[११] ॥ इदमपि तथेति ॥ * ॥ भगो । भो । हंहो । हो । इति सबोधने[१२] । भगो ब्राह्मणाः । भोः शूद्राः । हंहो पान्थ किमाकुलः । दुःसहो हो वियोग इति ॥ * ॥ इति ह । इति लोकप्रवादागमयोः । इति हाकरोत्[१३] ॥ इति ह चकार ॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयो ब्रूते पुनर्वसुराचेय इति[१४] ॥ * ॥ नु । इति प्रश्नप्रतिवचनोपमानवितर्कोत्प्रेक्षाविषादपादपूरणेषु[१५] । को नु वाचमीरयत्यन्तरिक्षे ॥ अकार्षीः कट

---

१ Mrichchh 14, 16

२ तुरिति MSS

३ °पूजायावृत्ति° B

४ Got Nyāy S I, 9

५ पांडवानां तीव C , पाडवानमेव B

६ ते इति B C F , अरण्यास्यसि तु इति । D

७ घ्यानुष° D , ह्यानुषगिकमपि वर्तव्य कीर्त्यत इत्यर्थं C , B om आनुषङ्गिकं once

८ गृहीध्व A D

९ °साहश्यासु B

१० सा B C F

११ Kum S 5, 36

१२ संबोधनार्थे । D

१३ ह्यकरोत् D

१४ Cf the beginnings of chapters in the Charaka S

१५ B E om प्रश्न, °वितर्कोपोत्प्रेषा° F , °विषादपूरणेषु B , D om विषाद

देवदत्त। अयं नु करोमि भोः॥ वृचस्य[1] नु ते पुरुहूत वयाः॥ अद्रिर्नु रज्जुर्नु॥ रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला नामितं नु गगनं स्थगितं नु[2]॥ क नु मां त्वदधीनजीविताम्[3]। आख्यास्यामि नु ते। इति॥ *॥ सह। अमा[4]। इत्येकक्रियादियोगे। पुत्रेण सहाधीते। पुत्रेण सह पण्डितः। पुत्रेण सह धनवानिति॥ अमा सह भवतीत्यमात्यः॥ सामीप्येऽप्यमा[5]॥ *॥ ननु। इति परमताचेपानुज्ञैषणापृष्टप्रतिवचनप्रश्नेषु[6]। ननु वक्तृविशेषनिःस्पृहा गुणगृह्या वचने विपश्चितः[7]॥ अथवा। आपदो नन्वहो[8] वन्द्याः सारासारविवेचिकाः[9]॥ नन्वनुजानीहि माम्॥ अकार्षीः कटं देवदत्त। ननु करोमि भोः[10]॥ एवं प्रश्नप्रश्नयोरप्युदाहार्यम्। विरोधोक्तौ ननु चेत्यपि[11] पठनीयम्॥ *॥ नञ्। इति[12] निषेधेपदार्थावचेपेषु। अब्राह्मणः। अब्राह्मणी[13]। अनुदरा कन्या। अपचसि त्वं वृषलेति॥ ञकारो नञो न् इत्यस्य विशेषणार्थः[14]॥ ४॥

किंस्वित्[15] प्रत्युत यच्च कच्चन न कं सचा समं साकमः[16]
साधं जातु कृतं यदा वदि वदूमाहो नवै[17] यावतः।
आहोस्वित् किल किंकिलालमररे दिष्ट्यों चिरस्य प्रगे
तेमे येन चिराय तेन नहवै शश्वच्छुभं कूपतः॥ ५॥

---

[1] दृचस्य D, Rgv vi. 24 3
[2] Kirât ii 15
[3] D om this example Kum S 4 6
[4] सहामेति। MSS
[5] सामीप्यमा B सामीप्ये मा C, समीप्ये प्यमा A corr from समीपोख मा, om D
[6] परमाता० A, पक्षताचेपानुज्ञे पणापृष्ठ० D
[7] विपाश्चता D, ननु वक्तृविगुणगृह्या० B Kirât 2, 5
[8] मलहो B
[9] सारसार० A, ०विवेचका D
[10] ननु केनेह भो। D
[11] निषेधोक्तौ० C, चेत्यपि F
[12] नञीति C
[13] B C F om this B also the preceding example.
[14] नञो नित्यवविशेषणार्थ A, नञो नित्यार्थविशे० D, cf Pāṇ vi 3 73
[15] किंश्चित्० A
[16] साकमौ B C F
[17] नवै F

इव । इतीषदर्थोपमोत्प्रेचावाक्यालंकारेषु । कडार इवायम् । चन्द्र इव मुखम् । लिम्पतीव तमोऽङ्गानि[१] । कथमिवैतद्भविष्यति ॥ * ॥ तु । इति[२] विशेषावधारणपूजाव्याद्वत्तिपादपूरणार्थ्यहेतुषु[३] । मृष्टं पयो मृष्टतरं तु दुग्धम् । आत्मादयस्तु प्रमेयम्[४] । यदा । भीमस्तु पाण्डवानां रौद्रः[५] । यस्तु माणवको भुङ्क्ते । त्वं तु किं करिष्यसि । आख्यास्यामि तु ते[६] ॥

कारणात् फलयोगस्य वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ।
तस्योपकरणार्थं तु कीर्त्यते ह्यानुषङ्गिकम्[७] ॥

आनुषङ्गिकमपि कीर्त्यत इत्यर्थः ॥ अधीष्व[८] व्याकरणम् । भयं तु दुर्मेधम् ॥ * ॥ तथा । इति समुच्चयाभ्युपगमनिदर्शनसादृश्येषु[९] । देवदत्तो व्रजतु । तथा यज्ञदत्तः ॥ तथेति स[१०] प्रतिज्ञाय ॥ तथा हि ते शीलमुदारदर्शने[११] ॥ इदमपि तथेति ॥ * ॥ भगो । भो । हंहो । हो । इति संबोधने[१२] । भगो ब्राह्मणाः । भोः शूद्राः । हंहो पान्थ किमाकुलः । दुःसहो हो वियोग इति ॥ * ॥ इति ह । इति लोकप्रवादागमयोः । इति हाकरोत्[१३] ॥ इति ह चकार ॥ इति ह स्मोपाध्यायो ब्रूते पुनर्वसुरात्रेय इति[१४] ॥ * ॥ नु । इति प्रश्नप्रतिवचनोपमानवितर्कोत्प्रेचाविषादपादपूरणेषु[१५] । को नु वाचमीरयत्यन्तरिक्षे ॥ अकार्षीः कट

---

१ Mṛichchh. 14, 16

२ तुरिति MSS

३ °पूजायावृत्ति° B

४ Got Nyāy S I, 9

५ पाडवानां तीव C, पांडवानम गैव B.

६ ते इति B C F, चरप्यास्यसि तु इति । D

७ प्यानुष° D, ह्योनुषगिकमपि कर्तव्य कीर्त्यंत इत्यर्थं C, B om आनुषङ्गिक once

८ गृहीष्व A D

९ °साहशासु [illegible]

१० सा B C F

११ Kum [illegible] 5, 36

१२ संबोधनार्थे । D

१३ ह्यकरोत् D

१४ [illegible]f the beginnings of chapters in the Charaka S

१५ B C om प्रश्न, °वितर्कवोत्प्रेचा° F, °विषादपूरणेषु B, [illegible] om विषाद

देवदत्त। अयं नु करोमि भोः॥ वृत्रस्य[१] नु ते पुरुहूत वयाः॥ अहिर्नु रज्जुर्नु॥ रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला नामितं नु गगनं स्थगितं नु[२]॥ क्व नु मां त्वदधीनजीविताम्[३]। आख्यास्यामि नु ते। इति॥*॥ सह। अमा[४]। इत्येकक्रियादियोगे। पुत्रेण सहाधीते। पुत्रेण सह पण्डितः। पुत्रेण सह धनवानिति॥ अमा सह भवतीत्यमात्यः॥ सामीप्येऽप्यमा[५]॥*॥ ननु। इति परमताक्षेपानुज्ञैषणापृष्टप्रतिवचनप्रश्नमयेषु[६]। ननु वक्तृविशेषनिःस्पृहा गुणगृह्या वचने विपश्चितः[७]॥ अथवा। आपदो मन्महो[८] वन्द्याः सारासारविवेचिकाः[९]॥ नन्वनुजानीहि माम्॥ अकार्षीः कटं देवदत्त। ननु करोमि भोः[१०]॥ एवं प्रश्नवयोरप्युदाहार्यम्। विरोधोक्तौ ननु चेत्यपि[११] पठनीयम्॥*॥ नञ्। इति[१२] निषेधेपदर्थावचेपेषु। अब्राह्मणः। अब्राह्मणी[१३]। अनुदरा कन्या। अपचसि त्वं वृषलेति॥ अकारो नञो न् इत्यत्र विशेषणार्थः[१४]॥ ४॥

किंस्वित्[१५] प्रत्युत यत्र कचन नं कं सचा समं साकमः[१६]
सार्धं जातु कृतं यदा वदि वदूमाहो नवै[१७] यावतः।
आहोस्वित् किल किंकिलालमररे दिष्ट्यो चिरस्य प्रगे
ते मे येन चिराय तेन नहवै शश्वच्छुभं कूपतः॥ ५॥

---

१ दृषस्य D Rgv vi 21, 3
२ Kirât 9, 15
३ D om this example hum S 4 6
४ सहामेति। Mss
५ सामीप्यमा B, सामीप्यं मा C, समीप्ये यमा A corr from समीपोस्य मा; om D
६ परमाता° A, परमताक्षेपानुज्ञे-षणापृष्ट° D
७ विपाश्चता D, ननु वक्तृविगुणगृ-ह्या° B Kirât. 2, 5
८ मलहो B C.
९ सारसार° A., °विवेचका. D
१० ननु कैनेह भो। D
११ निषेधोक्तौ° C., चेत्यपि F.
१२ नञीति C.
१३ B, C F om this, B also the preceding example.
१४ नञो नित्यर्थविशेषणार्थं° A., नञो नित्यर्थविशे° D; cf Pâṇ vi. 3, 73.
१५ किंश्वित्° A
१६ साकमी B C. F
१७ नवे F

च[१]। इति ह स्मोपाध्यायः कथयति । अङ्ग स्म विद्वन्माणवकमध्यापयेति[२] ॥*॥ माङ् । मा । इति निषेधाशङ्कयोः[३] । मा कार्षीत् । मा भवतु तस्य पापम् । मा भविष्यति शीतार्ता जानकी हृदयस्थिता[४] ॥ ङकारो लुङ्माङीति[५] विशेषणार्थः ॥*॥ अथ किमित्यभ्युपगमे । देवदत्त गच्छसि । अथ किम् ॥*॥ चेदिति यद्यर्थे । शान्तिश्चेदस्तु तेन[६] किम् ॥*॥ अह्नाय । इति शीघ्रार्थे । अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्जेति[७] ॥*॥ हय । अयि । इति संबोधने । हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे[८] । अयि विजहीहि दृढोपगूहनम् ॥ अनुनयेऽप्ययि[९] । अप्ययि[१०] साहसकारिणि ॥*॥ अये । इति स्मरणे । अये रामो दाशरथिः ॥*॥ नकिरित्यौपम्ये[११] । मेघो नकिर्वर्षति[१२] ॥ प्रतिषेधवर्जनयोरपि ॥*॥ अरे । इति हीनसंबोधने । अरे चौर[१३] ॥*॥ रात्रौ । इति निशायामित्यस्यार्थे । रात्रौ वृत्तं तु द्रक्ष्यसि[१४] । रात्रौचरः ॥*॥ पुरा । इति प्रबन्धभविष्यदासत्तिचिरातीतेषु[१५] । उपाध्यायेन पुराधीयते स्म । अविरतमपाठीत्यर्थः[१६] ॥ गच्छ पुरा देवो वर्षति । समनन्तरं वर्षिष्यतीत्यर्थः ॥ पुरापि न नवम् । पुराणमिति ॥ कश्चिद् भविष्यत्यासत्तौ[१७] चिरेऽतीते चेति[१८] पृथ-

---

१ चा C.; पादपू° D. corr.
२ अध्यापयति D.
३ माङिति निषेधे । D.
४ D. om. this example.
५ माङ् लुङीति F.; cf Pāṇ. III. 3, 175.
६ ? शांतश्चेद° C.; cf. Böhtl. Spr. 2010; संतचे° A. F.; सततेद्° B. D.
७ Kum 8, 5, 86.
८ Rgv. x. 95, 1.
९ चानुनये ह्ययि । D.
१० चयि C. cf. Hataśr. 315, 32.
११ नकिमित्यौ° F.
१२ नकि° C. F.; A. C. F. add सिध्दराजः
१३ चौरेति C. F.; चौरति D.
१४ द्रक्ष्यसि D and om रात्रौचरः
१५ पुरेतिबंधभविष्यदासत्तिचिरातीतेषु C.; पुरेति प्रतिबंध° F.; पुनेरति प्रतिबंधभविष्यदासत्तिचिरा° D.
१६ °पाठयत्यर्थः(?) A.; D. om. from उपाध्याये° to पृथगाह.
१७ पुराणमिति कश्चिद्भविष्यति । आसत्ती A. C. F.
१८ वेति C.

गाह[1] ॥ * ॥ सीमिति सर्वतोभावे। सीमादित्यो असृजत्[2]। सर्वत इत्यर्थः ॥ * ॥ अदित्याद्यर्थे। कस्तद्वेद यदद्भुतम्[3] ॥ ६ ॥

औषड् वौषट् प्याड्हो नोहि वाद्
सूपत् कच्चिद् यच्च नेदङ्ग हन्ताः।
त्वै न्वै[4] छंषट् पाडवेरे वतायो
कुं हं हिं कद्द वेदधायो नुकं चाः[5] ॥ ७ ॥

औषट्। वौषडिति वषट्शब्दार्थे ॥ * ॥ प्याडिति प्रशंसामन्त्रणयोः[6]। प्याट् शीघ्रं पठति। प्याट् पाठकाः[7] ॥ हिंसाशातत्ययोरपि शाकटायनः[8] ॥ कच्चिच्चिरन्ते ऽतीते काले। समीपे ऽनागते चेति पृथगाह[9] ॥ * ॥ अहो। इति संबोधनाश्चर्ययोः। अहो बत महत्कष्टं चक्षुष्मानपि याचते[10]। अहो रूपम् अहो रूपमिति ॥ * ॥ नो हि। इति प्रतिषेधे। नो हि पठसि[11] त्वम् ॥ * ॥ वादिति वदर्थे। वाडिति तु टान्तं वषडर्थे श्रीभोजः ॥ * ॥ सूपदिति कूपदर्थे ॥ * ॥ कच्चिदिति कच्चनवत् ॥ * ॥ यच्च। इति यच्चवत्[12] ॥ * ॥ नेदिति शङ्कायाम्। नेज्जिह्मायन्तो[13] नरकं पताम ॥ प्रतिषेधविचारसमुच्चयेष्विति श्रीशाकटायनः[14] ॥ * ॥ अङ्ग। इति पूजासंबोधनयोः[15]। अङ्ग विद्वन्माणवकम-

---

१ See Note १६ previous page.
२ Rgv. ii. 28, 4.
३ Rgv. I. 170, 1.
४ नै C.
५ वेद्धायो° F.; नुकंवाः C. F.
६ आमंत्रणप्रशंसयोः C F; प्रशंसायां D.
७ प्याड शीघ्रं° प्याड पा° A.; D. om. the second example.
८ हिंसासत्योरपि° A.; हिंसासातत्योरपि° C.; D. om. from हिंसा°
९ Thus D. F.; A. C. om. from कच्चिच्चिरन्ते°. A gloss or transferred here from after the passage on चिरे above?
१० Cf. Böhtl. Sp 836.
११ पचसि D.
१२ °यचयत् C.; यच्चेति यच्च। F.
१३ जिह्मायंतो MSS; cf. Nir. I. 11.
१४ D F. om श्री.
१५ संभाससंबोधनयोः D.

च[१]। इति ह स्रोपाध्यायः कथयति। अङ्ग मा विदन्माणवकमध्यापयेति[२] ॥*॥ माङ्। मा। इति निषेधाशङ्कयोः[३]। मा कार्षीत्। मा भवतु तस्य पापम्। मा भविष्यति शीतार्ता जानकी हृदयस्थिता[४] ॥ ङकारो लुङ् माङीति[५] विशेषणार्थः ॥*॥ अथ किमित्यभ्युपगमे। देवदत्त गच्छसि। अथ किम् ॥*॥ चेदिति यद्यर्थे। शान्तिश्चेदस्तेन[६] किम् ॥*॥ अह्नाय। इति शीघ्रार्थे। अह्नाय सा नियमज क्षममुत्ससर्जेति[७] ॥*॥ हय। अयि। इति संबोधने। हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे[८]। अयि विजहीहि दृढोपगूहनम् ॥ अनुनयेऽप्ययि[९]। अय्ययि[१०] साहसकारिणि ॥*॥ अये। इति स्मरणे। अये रामो दाशरथिः ॥*॥ नकिरित्यौपम्ये[११]। मेघो नकिर्वर्षति[१२] ॥ प्रतिषेधवर्जनयोरपि ॥*॥ अरे। इति हीनसंबोधने। अरे चौर[१३] ॥*॥ रात्रौ। इति निशायामित्यस्यार्थे। रात्रौ दृष्टं तु द्रक्ष्यसि[१४]। रात्रौचरः ॥*॥ पुरा। इति प्रबन्धभविष्यदासन्नचिरातीतेषु[१५]। उपाध्यायेन पुराधीयते स्म। अविरतमपाठीत्यर्थः[१६] ॥ गच्छ पुरा देवो वर्षति। समनन्तरं वर्षिष्यतीत्यर्थः. ॥ पुरापि न नवम्। पुराणमिति ॥ कश्चिद् भविष्यत्यासत्तौ[१७] चिरेऽतीते चेति[१८] प्रथ-

---

१ चा C ; पादपू॰ D corr
२ अध्यापयति D
३ माङिति निषेधे। D
४ D om. this example
५ माङ् लुङीति F ; cf Pāṇ III 3, 175
६ ? शान्तिश्चेद्॰ C.; cf Böhtl Spr 2016; संतश्चे॰ A F ; सन्तश्चेद्॰ B D
७ Kum [illegible] 5 64.
८ Rgv x 95 1
[illegible] अनन्वये त्वयि। D
१० चयि C. cf Ratnāv 313, 32.
११ नकिमित्यौ॰ F
१२ नकि॰ C. F ; A C F add मि वरात्र
१३ चौरेति C. F , चौरति D
१४ द्रक्ष्यसि D and om रात्रौचरः
१५ पुरेति प्रबन्धभविष्यदासन्नचिरातीतेषु C.; पुरेति प्रतिबंध॰ F ; पुनेरति प्रातिबंधभविष्यदासन्नौचिरा॰ D
१६ ॰पाठयत्यर्थं (?) A ; D om from उपाध्याये॰ to प्रदगाह.
१७ पुराणमिति कश्चिद्भविष्यति। आसत्तौ A. C. F
१८ चेति C.

गाच्च[1] ॥ * ॥ सीमिति सर्वतोभावे । सीमादित्यो असृजत्[2] । सर्वत इत्यर्थः ॥ * ॥ अदित्याश्चर्ये । कस्तदेद यदद्भुतम्[3] ॥ ६ ॥

श्रौषड् वौषट् प्याडहो नोहि वाद्‌
सूपत् कच्चिद् यच्च नेदङ्ग हन्ताः ।
त्वै न्वै[4] छम्बट् पाडवैरे वताथो
कुं हं हिं कट् वेदधाघो नुकं चाः[5] ॥ ७ ॥

श्रौषट् । वौषडिति वषट्शब्दार्थे ॥ * ॥ प्याडिति प्रशंसामन्त्रणयोः[6] । प्याट् शीघ्रं पठति । प्याट् पाठकाः[7] ॥ हिंसासातत्ययोरपि शाकटायनः[8] ॥ कच्चिच्चिरत्ने ऽतीते काले । समीपे ऽनागते चेति पृथग्गाह[9] ॥ * ॥ अहो । इति संबोधनाश्चर्ययोः । अहो बत महत्कष्टं यच्चुपे याचते[10] । अहो रूपम् अहो रूपमिति ॥ * ॥ नो हि । इति प्रतिषेधे । नो हि पठसि[11] त्वम् ॥ * ॥ वादिति वदर्थे । वाडिति तु टान्तं वपडर्थे श्रीभोजः ॥ * ॥ सूपदिति कूपदर्थे ॥ * ॥ कच्चिदिति कच्चनवत् ॥ * ॥ यच्च । इति यच्चवत्[12] ॥ * ॥ नेदिति शङ्कायाम् । नेज्जिह्मायन्तो[13] नरकं पताम ॥ प्रतिषेधविचारसमुच्चयेष्विति श्रीशाकटायनः[14] ॥ * ॥ अङ्ग । इति पूजासंबोधनयोः[15] । अङ्ग विद्वन्माणवकम-

---

१ See Note १६ previous page
२ Rgv ii 23 4
३ Rgv i 170, 1
४ नै C
५ वेदधायो॰ F , नुकथा C F
६ आमंत्रणप्रशंसयो C F , प्रशंसायो F
७ , गाड शीघ्रं॰ प्याड पा॰ A , D om the second example.
८ हिंसासत्योरपि॰ A , हिंसासातत्ययोरपि॰ C ; D om from हिंसा॰
९ Thus D F , A C om from कच्चिच्चिरत्ने॰ A gloss or transferred here from after the passage on चिरे above?
१० Cf Böhtl Sp 836
११ पचसि D
१२ ॰यचवत् C ; यच्चेति यदच । F
१३ जिह्मायतो MSS , cf Nir i 11.
१४ D F om श्री
१५ सपासंबोधनयो D

ज्वलिति कसन्तेभ्यो णः[१] ॥ वृद्धिरित्येवं या वृद्धिः । गुण इत्येवं यो गुण इति ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्[२] ॥ पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि[३] ॥ इत्युक्तवन्तं परिरभ्य दोर्भ्याम्[४] ॥ विनिश्चितार्थामिति वाचमाददे ॥ इत्यापिशलिः ॥ प्रत्यक्षसंनिध्यवधारणपदार्थाविपर्यासादिष्वपि[५] द्रष्टव्यः ॥०॥ न चेदिति निषेधे । न चेत्कर्तव्यम् ॥ निषेधार्थे नो चेदित्यपि पठनीयम् ॥०॥ पुदिति[६] कुत्सायाम् । पुत्[६] कुत्सितं क्रमति गच्छति । पुत्क्रमः[६] ॥ क्रान्तमिति तु शाकटायनः ॥०॥ आः । इति कोपपीडयोः ।

विद्यां मातरमाः प्रदग्धं[७] नृपपूरुष भिक्षामहे निस्त्रपाः ॥०॥
प्रथिति प्रथ्ये[८] । गां प्रथ्करोति ॥०॥ समुपजोषमित्यानन्दे[९] । समुपजोषं वर्तते ॥ उपजोषमिति निर्वाणनारायणः[१०] ॥०॥ पोः कुत्सायाम्[११] । पोः कटं करोति ॥०॥ चठ । चव । चट । इत्येते भर्त्सने । चठ करोमीत्यादि[११] ॥०॥ वामिति प्रतिवचनावधारणयोः । वा किं मां ब्रवीषि । वा विरम प्रतिबुद्धोऽस्मि ॥०॥ स्वरादिरिति संबोधनभर्त्सनानुकम्पापूरणप्रतिषेधेषु[१२] यथासंभवं भवति[१३] । अ अपेहि । आ

एवं नु मन्यसे[१]। इ इन्द्रं पश्य। ई ईदृशः संसारः। उ उत्तिष्ठ। ऊ ऊषरे बीजं वपसि[२]। ए इतो भव। ऐ वाचं देहि[३]। ओ आवय[४]॥ ऋ ऋ ऌ ॡ औ[५]। इत्येते मन्त्रस्तोभवचनाः॥ आदिग्रहणात् कुं खुं गुं घुमित्यादयोऽपि भवन्ति॥

अहम्। शुभम्। स्ततम्। पर्याप्तम्। येन। तेन। चिरेण। अन्तरेण। ते। मे। चिराय। अह्नाय[६]। चिररात्राय। चिरात्। अकस्मात्। चिरस्य। अन्योन्यस्य। मम। एकपदे। अये। प्रगे[७]। प्राह्णे। हेतौ। रात्रौ। वेलायाम्। मात्रायाम्। इत्येतेऽहंप्रभृतयो यथाक्रमं प्रथमादिसुप्विभक्त्यन्तप्रतिरूपकाश्छन्दोवशाद् यथायथं न्यस्ताः[८]॥ ६॥

उत्तरपूर्वान्यतरा अपरान्यौ[९] चेतराधरावुभयः।
एद्युस्येते[१०] ज्ञेया उभयद्युश्चापि विद्वद्भिः॥ १०॥

एद्युसन्ता एते चादयो भवन्ति। शेषं स्पष्टम्॥ १०॥

इत्थं तदानीं कथमः पुरस्तात्
सद्योऽधुनाद्येह परेद्यविह्नाः।
पश्चादिदानीं परतः परार्थे-
कश्यं सदा द्युः पुरतः[११] सदं च॥ ११॥

सद्य इति तत्क्षणे। असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः[१२]॥ ॰॥ पश्चादिति

---

१ मन्यसे A.; मा एवं मन्यसे। F.
२ वर्पसि D.
३ ऐ पासं देहि A.; om. D.
४ घो घो श्रावय F.
५ ए ऐ F.; ऋ चे छ (? चो) D.; ए उ (चो ?) C.
६ चिराह्णाय F.
७ Om. A.
८ न्यस्ताः F.
९ A. om. अपर.
१० एद्युस एते F.
११ परादेवधामसदा॰ C.
१२ Kum. S. 3, 26.

ज्वलिति कसन्तेभ्यो णः[१] ॥ वृद्धिरित्येवं या वृद्धिः । गुण इत्येवं यो गुण इति ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्[२] ॥ पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि[३] ॥ इत्युक्तवन्तं परिरभ्य दोर्भ्याम्[४] ॥ विनिश्चितार्थामिति वाचमाददे ॥ इत्यापिशलिः ॥ प्रत्यवमर्शनिश्चयवधारणपदार्थविपर्यासादिष्वपि[५] द्रष्टव्यः ॥ * ॥ न चेदिति निषेधे । न चेत्कर्तव्यम् ॥ निषेधार्थे नो चेदित्यपि पठनीयम् ॥ * ॥ पुदिति[६] कुत्सायाम् । पुत्[६] कुत्सितं कसति गच्छति । पुत्कसः[६] ॥ कान्तमिति तु शाकटायनः ॥ * ॥ आः । इति कोपपीडयोः ।

विद्यां मातरमाः प्रदर्श्य[७] नृपशूद्रन् भिक्षामहे निस्त्रपाः ॥ * ॥

शविति प्रयाहे[८] । शं शष्करोति ॥ * ॥ समुपजोषमित्यानन्दे[९] । समुपजोषं वर्तते ॥ उपजोषमिति निर्वाणनारायणः[१०] ॥ * ॥ खोः कुत्सायाम्[११] । खोः कटं करोति ॥ * ॥ अठ । अव । अड । इत्येते भर्त्सने । अठ करोतीत्यादि[११] ॥ * ॥ आमिति प्रतिवचनावधारणयोः । आं किं मां ब्रवीषि । आं चिरस्य मतिबुद्धोऽस्मि ॥ * ॥ स्वरादिरिति संबोधनभर्त्सनानुकम्पापूरणप्रतिषेधेषु[१२] यथासंभवं भवति[१३] । अ अपेहि । आ

---

१ Pân id 1, 140

२ Pâṇ v 2, 94

३ Kaṇâda Sûtra, 1, 1, 5

४ Kirât 11, 80

५ प्रत्यवासत्तिव्यवधारणपदार्थविपर्यासादि° D

६ पुदिति° पुत्° पुत्कसः । चाण्डालः B C F

७ [विद्या C.] मातरमा प्रदर्श्य C F.

८ शविति° A B C. F , °प्रयाहे D

९ °इति सानन्दे D

१० Thus A B C F , D om from उपजोष°

११ For the passage from खोः कुत्सायां B C. F read खोस् अठ अवड [खोस् अपाठ C : खोस अठ अवड F] इत्येते भर्त्सने । खोः कटं करोति । अठ [अव C.] करोतीत्यादि । to which F. adds अवड गच्छति ।

१२ °कंपापादपूरण° F ; °कंपापापूरण° A ; °कंपापूरप्रति° D

१३ भवति A ; यथासंभवतीति D

ष्टते कृशानोर्न हि मन्त्रपूतम्[१] ॥ * ॥ साचादिति प्रत्यचतुल्ययोः । साचाद्द्रष्टा साची । इयं साचात्सखी: ॥ * ॥ सनदिति नित्ये । सनत्कुमारः ॥ मान्तं तु नुतिपरित्राणचिरंतनहिंसाकल्पननिर्भर्त्सनेषु[२] शाकटायनः ॥ * ॥ साचि । इति तिर्यगर्थे । साचिं लोचनयुगं नमयन्ती[३] ॥ * ॥ सत्यमिति प्रश्नप्रतिषेधसत्येषु[४] । सत्यं करोषि ॥ ननु किमर्थमिदम् । सत्यम्[५] ॥ सत्यं हारि नितम्बिनीकुचयुगं सत्यं मनोज्ञाः श्रियः ॥ * ॥ मङ्क्षु । इति शैघ्र्ये । मङ्क्षूदपाति परितः पटलैरलीनाम्[६] ॥ * ॥ विहायसा । इति वियदर्थे । विहायसा रम्यतमं[७] विभाति ॥ * ॥ आह्नु । इति शैघ्र्ये । आह्वपेहि मम सीधुभाजनात्[८] ॥ * ॥ सहसा । इत्याकस्मिकाविमर्शयोः[९] । दिवः प्रसूतं[१०] सहसा पपात । सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्[११] ॥ * ॥ प्रायः । इति प्राजल्ये । प्रायः स इह नेष्यति[१२] ॥ * ॥ स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे । स्वयं प्रदुग्धेऽस्य वसूनि मेदिनी ॥ चन्द्रस्त्वात्मानमित्यर्थे[१३] ॥ * ॥ संवदिति वर्षे । संवत्सरः । संवत्तृतीये ॥ १४ ॥

उच्चैर्नीचैरवश्यंसपदि बलवतः प्रादुराविः पुरस्तात्-
तूष्णींजोषं निकामं युगपदनिशमः[१४] साम्यभीक्ष्णं सनोपाः ।

---

१ Kum. 8 1, 52.

२ ? मातम्नु तिनुपरि° A.; मांतमिति तु परि° D.; मांत. नु नतिपरि° E.; निर्भर्त्संनेष्विति A. D.; Prof. Aufrecht would refer these meanings to some other word.

३ Kirât 9, 44.

४ प्रश्ननिषेध° F.

५ Om D.

६ Sisup. 5, 37.

७ रम्यतरं F.

८ चीधु° B. E.; साधु° C.

९ °काकस्मिकवि° C.

१० प्रभूतं C.

११ Kirât. 2, 30; Böhtl. Sp. 6970.

१२ सह नेष्यति A.

१३ F. adds इपि; D om from चन्द्र°.

१४ युगपदनिशः C.

समयास्ते । ग्राममध्य इत्यर्थः ॥ आदित्यापरोक्षयोरित्येके[१] ॥ * ॥ दिवा । इति दिनार्थे । दिवाकरः ॥ * ॥ पुनरिति भूयोऽर्थविशेषयोः[२] । पुनरुक्तं वचः । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ॥ * ॥ अरमिति शैघ्र्ये । अरं पचति[३] ॥ * ॥ काममिति स्वाच्छन्द्येऽनिच्छाङ्गीकारे[४] च । कामं भुङ्क्ते । कामं चाश्यतु यः क्षमी ॥ * ॥ प्रकाममित्यतिशये । प्रकाममप्रीयत यज्वनां प्रियः[५] ॥ * ॥ बहिरित्यन्तःप्रत्यनीके । बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः[६] ॥ * ॥ दोषा । इति रात्रौ । दोषामन्यमहः ॥ * ॥ ह्यः । इत्यतीतेऽह्नि । ह्यस्तनः ॥ * ॥ निकषा । इति समीपे । विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति[७] ॥ * ॥ अन्तरा । इति मध्यविनार्थयोः । अन्तरा त्वां च मां च[८] कमण्डलुः । त्वामन्तरा तामरसायताक्षि ॥ * ॥ सनुतरित्यन्तर्धाने । सनुतश्चौरो गच्छति ॥ हिंसानुबन्धपूर्वाह्णेषु शाकटायनः ॥ * ॥ नक्तमिति रात्रौ । नक्तंचरः ॥ * ॥ नमः । इति पूजायाम् । नमोऽस्तु वर्धमानाय ॥ * ॥ भूयः । इति पुनरर्थे । भूयः पचति ॥ * ॥ अन्तरिति मध्ये । अन्तर्वाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ[९] ॥ * ॥ प्रातरिति प्रत्यूषे । प्रातरेव समुत्थाय ॥ अस्तनेऽपि ॥ * ॥ असांप्रतमित्यन्याय्ये । संप्रत्यसांप्रतं वक्तुमुक्ते मुसलपाणिना[१०] । विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम्[११] ॥ युक्ते सांप्रतमित्यमरसिंहः[१२] ॥ * ॥ परमिति किंतर्थे । गुणवानसि[१३] परमहकारी ॥ * ॥ ऋते । इति वर्जने ।

---

१ आदित्यापरो॰ F
२ ॰विशेषयोः॰ D ; भूयोविशेषयोः B C. F
३ पतति F and C
४ ॰मिच्छाङ्गीकारे B
५ Sisup 1, 17
६ Sisup 1, 33.
७ Sisup. 1, 68.
८ त्वां मां च F.
९ Megh 3
१० वक्तुमुक्ते॰ D ; वक्तुं पुक्ते॰ C ; ॰मुशल॰ A. D.
११ Kum S 2, 55
१२ D F. om from युक्ते lil. 5, 11.
१३ गुणावानपि A.

च्छ्रते क्षमानोर्न हि मन्त्रपूतम्[१] ॥ * ॥ साक्षादिति प्रत्यक्षतुल्ययोः । साक्षाद्द्रष्टा साक्षी । इयं साक्षाल्लक्ष्मीः ॥ * ॥ सनदिति नित्ये । सनत्कुमारः ॥ शान्तं तु नुतिपरित्राणचिरंतनहिंसाकल्पननिर्भर्त्सनेषु[२] शाकटायनः ॥ * ॥ साचि । इति तिर्यगर्थे । साचि लोचनयुगं नमयन्ती[३] ॥ * ॥ सत्यमिति प्रश्नप्रतिषेधसत्येषु[४] । सत्यं करोषि ॥ ननु किमर्थमिदम् । सत्यम्[५] ॥ सत्य हारि नितम्बिनीकुचयुगं सत्यं मनोज्ञाः श्रियः ॥ * ॥ मङ्क्षु । इति शैघ्र्ये । मङ्क्षूदपाति परितः पटलैरलीनाम्[६] ॥ * ॥ विहायसा । इति वियदर्थे । विहायसा रम्यतम[७] विभाति ॥ * ॥ आशु । इति शैघ्र्ये । आश्वपेहि मम सीधुभाजनात्[८] ॥ * ॥ सहसा । इत्याकस्मिकाविमर्शयोः[९] । दिवः प्रसूतं[१०] सहसा पपात । सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्[११] ॥ * ॥ प्रायः । इति बाहुल्ये । प्रायः स इह नेष्यति[१२] ॥ * ॥ स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे । स्वयं प्रदुग्धेऽस्य वसूनि मेदिनी ॥ चन्द्रस्त्वात्मानमित्यर्थे[१३] ॥ * ॥ संवदिति वर्षे । संवत्सरः । संवत्तृतीये ॥ १४ ॥

उच्चैर्नीचैरवश्यं सपदि बलवतः प्रादुराविःपुरस्तात्-
तूष्णीं जोषं निकामं युगपदनिशमः[१४] साम्यभीक्ष्णं स-
नोपाः ।

---

१ Kum 8 1, 52

२ ?मातन्नु तिनुपरि॰ A, मांतमिति नु परि॰ D, मांत नु नतिपरि॰ F, निर्भर्त्सनेष्विति A D ; Prof Aufrecht would refer these meanings to some other word.

३ Kirât ९ 41

४ प्रश्नमिषेध॰ F

५ Om D

६ Sisup 5, 37

७ रम्यतरं F

८ शीधु॰ B F, साधु॰ C

९ ॰काकस्मिकवि॰ C.

१० प्रभूतं C

११ Kirât. 2 30, Böhtl. Sp. 6070

१२ सह नेष्यति A

१३ F adds इति, D om from चन्द्र॰

१४ युगपदभितः C.

समयास्ते । ग्राममध्य इत्यर्थः ॥ आदित्यापरोक्षयोरित्येके[1] ॥ * ॥ दिवा । इति दिनार्थे । दिवाकरः ॥ * ॥ पुनरिति भूयोऽर्थविशेषयोः[2] । पुनरुक्तं वचः । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ॥ * ॥ अरमिति शैघ्र्ये । अरं पचति[3] ॥ * ॥ काममिति स्वाच्छन्द्येऽनिच्छाङ्गीकारे[4] च । कामं भुङ्क्ते । कामं क्षाम्यतु यः क्षमी ॥ * ॥ प्रकाममित्यतिशये । प्रकाममप्रीयत यज्वना प्रियः[5] ॥ * ॥ बहिरित्यन्तःप्रत्यनीके । बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः[6] ॥ * ॥ दोषा । इति रात्रौ । दोषामन्यमहः ॥ * ॥ ह्यः । इत्यतीतेऽह्नि । ह्यस्तनः ॥ * ॥ निकषा । इति समीपे । विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति[7] ॥ * ॥ अन्तरा । इति मध्यविनार्थयोः । अन्तरा त्वां च मां च[8] कमण्डलुः । तामन्तरा नामरसायताक्षि ॥ * ॥ सनुतरित्यन्तर्धाने । सनुतश्चौरो गच्छति ॥ हिंसानुबन्धपूर्वाङ्केषु· शाकटायनः ॥ * ॥ नक्तमिति रात्रौ । नक्तंचरः ॥ * ॥ नमः । इति पूजायाम् । नमोऽस्तु वर्धमानाय ॥ * ॥ भूयः । इति पुनरर्थे । भूयः पचति ॥ * ॥ अन्तरिति मध्ये । अन्तर्बाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ[9] ॥ * ॥ प्रातरिति प्रत्यूषे । प्रातरेव समुत्थाय ॥ स्वस्नेऽपि ॥ * ॥ असांप्रतमित्यन्याय्ये । समयसांप्रतं वक्तुमुक्ते मुसलपाणिना[10] । विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम्[11] ॥ युक्ते सांप्रतमित्यमरसिंहः[12] ॥ * ॥ परमिति किंत्वर्थे । गुणवानसि[13] परमहङ्कारी ॥ * ॥ स्थाने । इति वर्जने ।

---

१ आदित्यापरो॰ F
२ ॰विशेषणयोः॰ D ; भूयोविशेषयो. B C. F
३ पतति F and C
४ ॰निच्छागीकारे B
५ Śiśup. 1, 17
६ Śiśup. 1, 33.
७ Śiśup. 1, 69.
८ त्वां मां च F.
९ Megh. 3
१० वक्तुमुक्तं॰ D ; वक्तुं युक्ते॰ C ; ॰मुसल॰ A. D
११ Kum. 2, 55
१२ B F. om. from युक्ते till 5, 11.
१३ गुणवानपि A.

प्रतिषेधविवादयोरिति[1] शाकटायनः ॥ * ॥ चमा । इति चान्तौ । भवान् चमा[2] ॥ * ॥ अर्वागित्यधरे[3] । वर्षात्पोडशादर्वाक् । अर्वाक्कालीनः ॥ * ॥ विना । इति वर्जने ।

तात नोदधिविलोडनं प्रति त्वद्विना वयमुत्सहामहे[4] ॥ * ॥

नाना । इत्यनेकविनार्थयोः[5] । नानाविधं[6] शतकदेवमृतां समाजम् ॥ उभयार्थत्वमनेकार्थत्वाच्च व्यतिरिच्यते । तेन[7] नानापचावमर्षः समय इत्यभिहितम्[8] ॥ नाना नारी निष्फला लोकयात्रा[9] ॥ * ॥ पृथगिति विनार्थे । वह्निर्विकारः प्रकृतेः पृथग्विदुः[10] ॥ * ॥ सुदि । इति शुक्लपचे ॥ १७ ॥ * ॥

स्वरादीनां कारकशक्त्याश्रयसत्त्वाभिधायिनां स्वर्गन्ता स्वः सुहृयतीत्यादौ यथायोगमुपमन्त्रया[11] द्वितीयादिविभक्तेर्लुक् । यच्चलः प्रत्ययन्तु विभक्त्यर्थप्रधानाः । स च विभक्त्यर्थः प्रातिपदिकार्थ.[12] सपद्म इति प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव भवति[13] । सापि सङ्ख्याविशेषाभावान्न[14] सर्वा कि तर्ह्येकवचनमेव तस्योत्सर्गत्वात्[15] । तथा चोक्तम् । एकवचनमुत्सर्गः करिष्यत इति[16] । एतच्च सम्मतम् ॥ सुधाकरस्त्वाह[17] । अव्ययेभ्यस्तु

---

१ इत्यमिति षेधविवादयोरिति D

२ भवान् । चमाकरोति A　भवत चमा D ; सहभ चमा । F (? भवन् चमा)

३ °इत्यपरे B C. F

४ Śiśup 14 83 [विनाय eds.]

५ °नेको भयाविनार्थेषु । D

६ नानाविधं D

७ B om from उभयार्थं°

८ इत्यपि सिद्ध A , om D , °पचा वमर्षः ° C.

९ Thus B Kielh नाना नारी नि° A. D F ; नानरी निष्फलोकयात्रा C.

१० Śiśup 1, 33

११ शब्दा योगमुन्नीय D

१२ सर्ववि° D , प्रातिकार्थ C.

१३ प्रथमैवेति

१४ °विशेषरविशेषाभावान्न F

१५ तस्योत्सर्गिकत्वात् A , तस्योत्सर्गत्वात् B.

१६ उत्सर्गत C. D , करिष्यति इति B C.

१७ सुधाकर° A F , तथा चाह सुधाकर (orig सुधार) D , cf p 120 comm where सुधाकर MSS exc. D a. m

काले । प्रवाह्णकं गृह्णीयात्[१] ॥ ऊर्ध्वार्थे प्रवाह्णः प्रधाह्णक् चेति कैश्चि-त्पठ्यते[२] ॥ * ॥ ज्योगिति कालभूयस्त्वे[३] । ज्योग् जीवामः । ज्योक्कृत्य नृपतिं गतः[४] ॥ शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थेऽपि ॥ * ॥ तिरः । इत्यन्तर्धानतिर्यगर्थयोः । विश्वयोनिस्तिरो दधे[५] । तिरः काष्ठं[६] करोति ॥ अवज्ञायामपि । यथा ।

तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः
सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम्[७] ॥ * ॥

मुहुः । इति पौनःपुन्ये । इह मुहुर्मुदितैः कलभैरवः[८] ॥ मुहुर्मुहुर्मुह्यति वा मृगाक्षी । इत्यादिलक्ष्यदर्शनान्मुहुर्मुहुरित्यपि[९] ॥ * ॥ शु । इति पूजायाम् । शु नासीरमस्येति शुनासीरः[१०] ॥ शु अश्नुते । श्वशुरः[११] ॥ क्षिप्रार्थेऽपि । शु क्षिप्रं नयत्यन्तरिक्ष इति वा । शुनो वायुः[१२] ॥ * ॥ युक्तमिति न्याय्ये । यथा वीराचार्याणाम् ।

युक्तं वितताम्बराणां तुम्बग्रहणं कुटुम्बपरिहरणम् ।
कथमन्यथा तरीतुं शक्यः संसारतोयनिधिः[१३] ॥ * ॥

प्रशानिति समानार्थे । प्रशान्देवदत्तो यज्ञदत्तेन ॥ * ॥ आर्यहलमिति बलात्कारे । आर्यहलं गृह्णाति[१४] ॥ आर्येति प्रीतिबन्धे । हलमिति च

---

१ अशीयात् C

२ Thus A, ऊर्द्धार्थे प्रवाह्णकेति कैश्चित्° F (always ब), प्रवाह्णप्रवाह्णकेति° B, ऊर्ध्वार्थे प्रवाह्णकश्चेत्युच्यते C. ‡ प्रवाह्णकेति D

३ कालभूयस्त्वाममयोः A ; कालभूयस्त्वममयोः F

४ B C. D om this example.

५ Kum. S 2, 62

६ कोष्ठं C. ; om D

७ भ्रमरावलीढयो° P., D omits this example; Ragh 3, 8.

८ Sisup 4, 60

९ D om from मुहुर्मुहुर्मुह्यति.

१० शुनासीरमस्येति शुनासीरः B C.

११ श्वसुरः A. C.

१२ °मन्तरिक्षमिति° A ; शुनो वायुः A. B ; B om from क्षिप्रार्थे. Nir 9, 40.

१३ संसारतोयधिः F.

१४ गृह्णामि B C. F.

सर्वार्थे । समस्मिन् । सिमस्मिन् ॥ सिम शक्त । सित [1] । अवबद्ध इत्यर्थ इत्येके । सिम इति मर्यादायामित्यपरे ॥ * ॥ त्वान्यतरशब्दावन्यार्थे । त्वस्मै । अन्यतरस्मै । अस्य तस्मादेव गणपाठात्सिद्धिः ॥ शाकटायनस्तु यत्तत्किमन्याद् द्वयोर्निर्धार्ये डतर [2] । वैकाद्बहूना प्रश्ने डतमश्चेति सूत्राभ्या डतरडतमौ । अन्यतरान्यतमौ [3] सिद्धौ । ततोऽन्यतरशब्दस्य डतरान्तद्वारेणैव ग्रहणे सिद्धेऽन्यतरग्रहणमन्यतमव्यवच्छेदार्थमित्याह ॥ * ॥ इतरेतरेति क्रियाविनिमये । इतरेतरस्मै ॥ २१ ॥

एकेदमदसो ज्ञेया डतरो डतमस्तथा ।
स्वमज्ञातिधनेऽनाम्नि कालदिग्देशवृत्तय ॥ २२ ॥
[पूर्वापरावरपरा उत्तरो दक्षिणाधरौ [4] ।]

एकेति सख्यासहाययो । एति गच्छति गणनामित्येक [5] । एति गच्छत्यद्वितीय इति वा [6] । एकस्मिन् ॥ * ॥ इदमिति प्रत्यक्षे । अस्मिन् ॥ * ॥ अदस् । इत्यप्रत्यक्षे [7] । अमुष्मिन् ॥ * ॥ डतरडतमौ प्रत्ययौ । तदन्त सर्वादिर्भवति । यतरस्मिन् । यतमस्मिन् । ततरस्मिन् । ततमस्मिन् । कतरस्मिन् । कतमस्मिन् । एकतरस्मिन् । एकतमस्मिन् ॥ * ॥ स्वमज्ञातिधन इति स्वशब्दोऽर्थचतुष्टयवृत्तिरात्मनि ज्ञातिधनयोश्च रूढित । अस्य वृत्ति । यथा हरिशब्दस्य तुरङ्गवानरदर्दुरादिषु ।

---

१ ?शक्त स्मित A शक्त सित F शक्ति स्मित B शक्ते । C D corr ॰शक्त । सिम अथ॰ ?सिम = 1 शक्त 2 सित i e अवबद्ध Sâyana records the meanings सर्व सखजन श्रेष्ठ शत्रु णां बन्धक cf also Mah dh V S 23 37

२ यत्किम॰ D ॰किमन्याद्द्वयो नि र्धार्ये॰ A D cf Pân v 3 92 94

३ A om अन्यतरान्यतमौ

४ Conjectured to complete metre परावराधरा पूर्वदक्षिणावुत्तरापरौ । B C F पूर्वापरावरधरदक्षिणोत्तर इत्यमी । व्यवस्थायामसंज्ञाया ज्ञेया पूर्वादिकार्येण ॥ D om A E

५ पति येननाक्षिकालादि गच्छति । गणनामित्येक D om A

६ एको गच्छति अद्वितीय॰ F om A

७ इति प्रत्यक्षे B C F B om from अदस् to यतरस्मिन्

त्वचनो[१]ऽयम् ॥ * ॥ विश्वस्मिन् ॥ * ॥ उभयस्मिन् ॥ * ॥ नेम इति सर्वार्धार्थयोः[२]। नेमस्मिन् ॥ * ॥ यदिति निर्देशे। यस्मिन्। यतते प्रयत्नं करोति। तेनार्थमुद्देष्टुमिति व्युत्पत्त्या उद्देशेऽपि ॥ * ॥ तदिति परोक्षे। तस्मिन्। तनोति विस्तृणाति[३] प्रतिनिर्देशमिति[४] व्युत्पत्त्या निर्देशेऽपि वर्तते ॥ * ॥ किमिति प्रश्नक्षेपयोः[५]। पृच्छ्यते[६] क्षिप्यतेऽनेनेति किं प्रश्नवाची ॥ कस्मिन् ॥ * ॥ युष्मदिति प्रत्यक्षे। युष्यते सेव्यत उपचारवतीभिर्वाग्भिरिति। त्वकम् ॥ * ॥ अस्यते क्षिप्यते सत्कार इति। अहकम्[७] ॥ परात्मवाचिनौ युष्मदस्मच्छब्दौ ॥ * ॥ द्वकौ[८] ॥ * ॥ भवतुशब्दः[९] परोक्षे। भवकान्[१०]। उदिच्च[११] छन्दोभङ्गभयान्नोपात्तः[१२] ॥ * ॥ त्यस्मिन् ॥ * ॥ एतदिति प्रत्यक्षे। एतस्मिन्। एजति[१३] कंपतेऽनेन वचसा सामीप्यवाचिना सत्वमिति व्युत्पत्त्या सामीप्येऽपि[१४] ॥ * ॥ उभौ। उभाभ्यां हेतुभ्याम्। उभयोर्हेत्वोः। अस्य पाठ. सर्वादेरित्यनेन[१५] सर्वविभक्त्यर्थः ॥ * ॥ त्वदिति समुच्चयवाचकः। त्वकत्[१६] ॥ * ॥ अन्योन्यपरस्परशब्दौ क्रियाविनिमये। अन्योन्यस्मै। परस्परस्मै ॥ * ॥ इतरेति पृथगर्थे। इतरस्मिन् ॥ * ॥ समसिमशब्दौ

---

१ अन्यत। पृथक्त्ववचनो B C F

२ सर्वार्थयो A., सर्वार्द्धार्थयो। D, सर्वार्धार्थे C

३ चीणाति। D

४ निर्देशमि C

५ प्रश्नाक्षेपयो A

६ काम्यते पृच्छ्यते F. A om from पृच्छ्यते to प्रश्नवाची

७ A has only कस्मिन्। त्वकं। अहकं।

८ द्विको D

९ भवच्छब्द A D

१० भवत B, भवत C., भवत्कम् D

११ उदित्तु B C F

१२ °न पठिता A, न छत। D

१३ एजते F

१४ A om from एजति

१५ सर्वादेरचित्य° D a m, सर्वादेरदित्य° F, C om from वचसा सा°

१६ त्वति व्युत्पत्त्यासामीप्यवत् D

क्षमस्य क्षमाः । अत इञः ॥ * ॥ भण्डितस्य भण्डिताः । अश्वादिष्फस्य[१] ॥ * ॥ पदं वेत्त्यधीते वा । पदकः । तस्य पदकाः ॥ * ॥ कपतीत्यौणादिके[२]ऽके । कपकः । तस्य कपकाः ॥ कडम इति भोजः ॥ * ॥ हारः कम्बलादिति[३] कम्बलपूर्वो हारशब्दो ज्ञेयः ॥ कम्बलं हरतीति[४] कम्बलहारः । तस्य कम्बलहाराः[५] ॥ * ॥ स्खगतीति स्खगेरौणादिकेऽलप्रत्यये । स्खगलः । तस्य स्खगलाः[६] ॥ एभ्योऽत इञः ॥ * ॥ एवं पुष्करसच्छब्दस्य यास्कादीञः[७] षुग् द्रष्टव्यः ॥ अन्ये तु भृगुकुत्सवशिष्ठगोतमाङ्गिरोऽचेरिति[८] सूत्रं पृथग्विदुः । तेषां मते यस्कादित्वाद्[९] यस्कादेर्गोत्रेष्विति बहुषु पष्ठ्यास्तत्पुरुष[१०] इत्यनेन भृगुकुलं भार्गवकुलमित्यादि सिध्यति ॥ २७ ॥ इति यस्कादिः ॥

उपकलमकौ पिष्टोदङ्कौ कुपीतककर्णकौ
कमककालगौकण्ठौ[११] कृष्णाजिनानुपदौ तथा ।
वधिरकसरीजङ्घावेतौ वटारकपर्णकौ
गडुकजतुकौ लेखाभ्रूश्च प्रतानपतञ्जलौ ॥ २८ ॥

उपकादयः शब्दा[१२] वोपकादेरित्यनेन सूत्रेणापत्यप्रत्ययलुग्भाजो[१३] वा भवन्ति ॥ उपकस्यापत्यानि । उपकाः । औपकायनाः[१४] ॥ * ॥

---

१ See Note ४, page ५५

२ कपयतीति॰ A

३ हारशब्दः॰ C

४ F om. from कम्बलं

५ कंबलाहारः C.

६ स्खागलाः C.

७ यस्कादिपाठात् षुग् C.

८ ॰गोतमांगिरोतिरिति A. ; ॰व शिष्ठांगिरोगोतमेभ्य इति D ; cf. P. II. 4, 65, Kat. II 4, 7.

९ यस्कादित्वात् A B F ; यास्कादित्वात् C.

१० Cf Pāṇ II 4, 64 Vārtt , D om. from तेषां मते to end.

११ कमककण्ठ॰ B C.

१२ शब्दावोप॰ C., शब्दा भवन्त्युपर्यन्ता D ; शब्दा. ॰पर्यन्ता F

१३ ॰प्रत्ययाय लुग्भाजो C.

१४ उपकायना॰ C

वहिर्योगो यस्य स वहिर्योगः। तस्य वहिर्योगाः॥ अन्ये तु। अहिना योगो यस्येति। अहिर्योगः। गणपाठाद्रेफ इत्याहुः॥*॥ अजवस्तयः[1]। ऋष्यादिढञः[2]॥*॥ हृणकर्णाः। शिवाद्यण्॥*॥ वर्मका:[3]॥ पटाकाः॥ वकसक्थाः[4]॥ एभ्योऽत इञः[5]॥*॥ गोतमस्य गोतमाः[6]॥ ऋष्यण्॥*॥ क्रोष्टारं मिमीते[7]। क्रोष्टोरिव माया ऽस्येति वा। क्रोष्टुमायः। तस्य क्रोष्टुमायाः॥*॥ कटु[8] मन्यतीति कटुमन्यः। तस्य कटुमन्याः॥ अपरे कटुकमन्य इत्याहुः। अन्यस्तु[9] कटुक मन्यकेति पृथक् शब्दद्वयमिदमित्याह॥ आभ्यामत इञः॥*॥ मित्रयोर्मित्रयवः[10]॥ औत्सर्गिकस्याण्॥ २६॥

क्रोष्टुपादसदामत्तायःस्थूणकृशभण्डिताः।
पदकः[11] कषको हारः कम्बलात् स्थगलस्तथा[12]॥ २७॥

क्रोष्टोरिव पादौ यस्य स क्रोष्टुपादः। पाठसामर्थ्यात् पादस्य समासान्ते[13] लुम्न भवति। क्रोष्टून्पादयति निष्कासयतीति[14] वा। क्रोष्टुपादः। तस्य क्रोष्टुपादाः॥ क्रोष्टुमानमिव[15] मानं यस्य स क्रोष्टुमान इति केचित्॥*॥ सदामत्तस्य सदामत्ताः॥ आभ्यामत इञः॥*॥ अयोमयी स्थूणा यस्य सोऽयःस्थूणः। तस्यायःस्थूणाः॥ शिवाद्यण्॥*॥

---

१ अजपस्तय A D, अजवस्त त स्थाजवस्ता C, D om to वकसकथा

२ °ढण MSS, cf sl 226.

३ वर्म्मीका. B

४ वकसकथा. A

५ इञ् C; B C add शब्दा एते

६ गोतमस्य गोतमा A

७ क्रोष्टुं मिमीते D F; क्रोष्टुवत् मिमीते शब्दायतो। A

८ कटुं B

९ अपरे कटुमथक इत्याहुः। भोजस्तु D

१० B om मित्रयोर्

११ पादक F

१२ कवलास्य° B, हारकंबलास्थगम° C; स्थगिम° F

१३ समासांतो A B C D

१४ नि ष्कायतीति A; निष्कास° D

१५ क्रोष्टुर्माम° D F

छगस्य छगाः । अत इञः ॥ * ॥ भण्डितस्य भण्डिताः । अश्वादि-
ष्फस्य[1] ॥ * ॥ पदं वेत्त्यधीते वा । पदकः । तस्य पदकाः ॥ * ॥ कपतीत्यौ-
णादिके[2]ऽके । कपकः । तस्य कपकाः ॥ कडम इति भोजः ॥ * ॥ हारः
कम्बलादिति[3] कम्बलपूर्वो हारशब्दो ज्ञेयः ॥ कम्बलं हरतीति[4] कम्ब-
लहारः । तस्य कम्बलहाराः[5] ॥ * ॥ स्वगतीति स्वगेरौणादिकेऽलप्र-
त्यये । स्वगलः । तस्य स्वगलाः[6] ॥ एभ्योऽत इञः ॥ * ॥ एवं पुष्करस-
च्छब्दस्य बाह्वादीञः[7] लुग् द्रष्टव्यः ॥ अन्ये तु भृगुकुत्सवसिष्ठगोत-
माङ्गिरोऽत्रेरिति[8] सूत्रं पृथग्विदुः । तेषां मते यस्कादित्वाद्[9] यस्का-
देर्गोत्रेषु षष्ठ्यास्तत्पुरुष[10] इत्यनेन भृगुकुल भार्गवकुलमित्यादि सि-
ध्यति ॥ २७ ॥ इति यस्कादिः ॥

उपकलमकौ पिष्टोदङ्कौ कुषीतककर्णकौ
कमककलशीकण्ठौ[11] कृष्णाजिनानुपदौ तथा ।
बधिरकखरीजङ्घावेतौ वटारकपर्णकौ
गडुकजतुकौ लेखाभ्रूश्च प्रतानपतञ्जलौ ॥ २८ ॥

उपकादयः शब्दा[12] वोपकादेरित्यनेन सूत्रेणापत्यप्रत्ययलुग्भा-
जो[13] वा भवन्ति ॥ उपकस्यापत्यानि । उपकाः । औपकायनाः[14] ॥ * ॥

---

१ See Note ४, page ४४
२ कथयतीति° A
३ हारकवला° C
४ F om from कम्बल
५ कंवलाहार° C
६ स्वागला C
७ वह्वादिपाठात् लुग C
८ °गोतमागिरोतिरिति A, °वशिष्ठांगिरोगोतमेभ्य इति D, cf P h 4, 65, Kât. h 4, 7
९ यस्कादित्वात् A B F, यास्कादित्वात् C
१० Cf Pân h 4, 64 Vârtt, H om from तेषां मते to end
११ कमककल° B C
१२ शब्दायोप° C; शब्दा भवद्यंकपर्यंता D, शब्दा अवधकपर्यंता F
१३ °प्रत्ययाच लुगभावो C
१४ उपकायना C

दशेरकाग्निवेशेभ्यो गडेरकदशेरकाः ।
कृष्णेभ्यः सुन्दराः प्रोक्ताः ककुभश्च[1] पृथोर्जकात् ॥ ३४ ॥

दंशनशीलो दशेरः । सर्पः सारमेयश्च । स्वार्थे के सति तस्यापत्यानि । गडति सिञ्चति पर्वताद्भूमिमिति गडेरो निर्झरः[2] । तद्योगात्पुरुषो गडेरः । तस्यापत्यानि । दाशेरकयश्च गाडेरकयश्च[3] । दशेरकगडेरकाः । अत इञः ॥ * ॥ अग्निवेशस्य दाशेरकयश्च[4] । अग्निवेशदशेरकाः[5] । यञः पूर्वेणैव लुक् सिद्धः ॥ परपदस्य दाशेरकिशब्दोपसंग्रहार्थं लिङ्गोपादानम्[6] ॥ * ॥ कार्ष्णयश्च सौन्दरयश्च । कृष्णसुन्दराः । अत इञः ॥ * ॥ पार्थोर्जकयश्च काकुभयश्च । पृथोर्जकककुभाः । अत इञः ॥ ककुभशब्दस्य[7] शिवादौ पाठः प्रायिकः ॥ पृथां पृथिवीमूर्जयति वर्धयति । पृथोर्जकः । पृथगूर्जक इति वा[8] गणनिपातनात् कलोपः ॥

उपकलमकभ्रष्टककपिष्ठलकृष्णाजिनकृष्णसुन्दराणां नित्यार्थः पाठः । अन्येषां तु द्वन्द्वेऽपि पूर्वेण[9] विकल्पः । तेन पिङ्गलकण्वपिङ्गलाः । पैङ्गलककार्ण्वपिङ्गलयः[10] ॥ ३४ ॥ इति तिककितवादिः ॥

ज्ञेयो गोपवनो विन्दुः शिग्रुश्यामाकभाजनाः[11] ।
श्यामकाश्वावतानौ च श्यापर्णः सप्तकस्तथा[12] ॥ ३५ ॥

---

१ सुंदरीः० C ; ककुभाय B. C.
२ निर्झरस् B ; तस्यापपानि गडेनि सिचति० गडेरो निप्भरस् C.
३ दाशेरकयश्च गडेरकयश्च B C.; गाडेरकाय F.
४ दासेरकय च० B.
५ अग्निवेशदाशेरकाः A.; अत इञ्। अग्निवेश... दासेरकाः। C.; [...अग्निवेश
६ ०दाशेरकशब्दो० C.; ०लिङ्गोपादानं B ; D. see next note.
७ D. om. from शब्दोपसंग्रहार्थं to ककुभ.
८ A. om. पृथगूर्जक and वा.
९ पूर्वेणैव F.
१० पैंगलिक० A. D ; पिंगलकण्व-पैंपिंगलयः F.
११ श्यामक०

यञञोश्चेत्यनेन[१] लुक् प्राप्तो न गोपवनादिभ्य[२] इत्यनेन निषिध्यते ॥ गोपवनस्यापत्यानि । गोपवनाः ॥ * ॥ वैन्दवाः ॥ * ॥ शिग्रुरिव[३] शिग्रुर्निःसारः कश्चित् । तस्य शैग्रवाः[४] ॥ * ॥ श्यामा लताः कायति[५] । श्यामाकः । तस्य श्यामाकाः[६] ॥ * ॥ भाजयतीति भाजनः । तस्य भाजनाः ॥ * ॥ श्यामं करोतीति श्यामकः । तस्य श्यामकाः ॥ श्यावक इत्यन्ये ॥ * ॥ श्यामवतनोति । श्यावतानः । तस्य । श्यावतानाः ॥ * ॥ श्यामानि पर्णान्यस्य । श्यापर्णः[७] । अत एव निपातनाम्मलोपः[८] ॥ * ॥ सम्वकस्य साम्वकाः । श्यवक इत्यन्ये[९] ॥ * ॥ बिन्दुभाजनस्थपणावन्ये पठन्ति ॥ वामनमते शिग्रुः प्रत्याहारः[१०] ॥ ३५ ॥ इति गोपवनादिः ॥

क्रौड्याड्यापक्षितिसौधातकिदेवदत्तिचैकयताः[११] ।
कापिष्ठलिचैटयतावापिशलिलौडिचौपयतौ[१२] ॥ ३६ ॥

क्रौड्यादीनामित्यनेनैषां पौत्रादेः स्त्रीलिङ्गेऽपत्येऽणिञोर्ष्यो भवति[१३] ॥ क्रौडि । क्रीडतीति । अचि बाहुलकाद्दोले । क्रोडः । तस्यापत्यं स्त्री । क्रौड्या ॥ * ॥ व्याडि[१४] । विविधमडतीति व्यडः । तस्यापत्यं स्त्री ।

---

१ यञिञोश्चेत्यनेन F , Pân II 4, 64
२ Pân II 4, 67
३ शिग्रुरिति A
४ सैग्रवा॰ B C
५ श्यामलता. कायति A , श्यामा लताकाद्यति । F
६ श्यामकस्तस्य श्यामका. A
७ श्यामपर्ण. । A F
८ निकतमाम्मलोप. A
९ श्यवकस्य श्यावका॰ । संवक [संवक F] इत्यन्ये । B C F.
१० ? Thus F , सिग्रु॰प्रत्याहार. B C , शिग्रुप्रत्याहार॰ A D
११ क्रोडि॰ चैकयति C , ॰सौधाति॰कि॰ A
१२ ॰चैटयेतावापि॰ C , ॰चौपयतौ । A C D
१३ णिञोर्ष्यो भवति A , णिञोर्ष्योर्भवति C , B om from क्रौड्यादीनाम्
१४ Om D , व्याति । विविधमडतीति यडस॰ A

ता । सुता ॥ * ॥ तिस्रः ॥ युष्मभ्यम् ॥ चतस्रः ॥ अस्मभ्यम् ॥ * ॥ यतत उत्सहते हितप्रतिपादनेनेति याता ॥ * ॥ पञ्च ॥ सप्त[१] ॥ * ॥

युष्मदस्मदोराङि प्राप्तेऽन्येषां तु ङीप्रत्यये प्राप्ते प्रतिषेधः[२] ॥ पाणिनिप्रभृतयस्तु युष्मदस्मदोर्गणे पाठं न प्रदर्शयन्ति[३] । अलिङ्गत्वात् । एतच्चायुक्तम् । यतो नाम्ना संख्याऽप्यलिङ्गैव ततस्तेऽपि तत्प्रदर्शनं किमिति कृतवन्तः । तस्मादत्र शब्दतत्त्वज्ञा एव प्रमाणम् ॥ ननु तिसृचतसृ इत्यत्र त्रिचतुरोर्विभक्तिसंनिपातेन तिसृचतस्रावुच्येते[४] तत्र संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति ङीनं भविष्यति[५] । सत्यम् एतदेव ज्ञापयति । अनित्येयं परिभाषा । तेन या सेत्यादौ[६] विभक्तिसंनिपातलक्षणत्यदाद्यकार आड्विधिनिमित्तं स्यात्[७] ॥ ४२ ॥

इति स्वस्रादिः ॥

क्रोडवालागला भालभगोखाः[८] खुरसंयुताः ।
शफो भुजो गुदो घोणाकरौ[९] क्रोडादिनामनि[१०] ॥ ४३ ॥

क्रोडशब्दः स्त्रीलिङ्गः । विष्ठा मञ्जिष्ठा काष्ठेत्यादिलिङ्गकारिकासामर्थ्यात् । कल्याणी क्रोडा यस्याः सा कल्याणक्रोडा गौः[११] । नमा क्रोडं भुजान्तरमिति वचनादपि च[१२] ॥ रत्नमतिस्तु कल्याणः क्रोडो

---

१ सप्तसु । F , हितप्रतिपादनामिति याता । एव पच° C

२ प्राप्ते च निषेध

३ प्रवेशयति C

४ तिसृ चतसृ पठ्येत C

५ °अनिमित्ततद्विघातस्येति टाप् म° C

६ परिभाषापातिनयासेत्यादौ B , यासयोरित्यादौ C , D corr याते त्यादौ

७ °तदाद्यकरा° C , A om this sloka and comment, and the beginning of sloka 43 to क्रोडवालाग, see note ७ on preceding page

८ °वालगला° F , °गला नालभ°D

९ °घोणे करौ B , गुद घो° D

१० क्रोडादिनामिति C

११ क्रोड यस्या ° A , सा कल्याणा क्रोडा गौ B

१२ वचनात्रपिच A , B om from नमा°, Am K 2,6,2,23

न्तीमालिङ्गेन्मृत्यवे गुरुतल्पगः ॥ चुम्बिश्च[1] ॥ * ॥ पिपर्ति । पिप्पली । वैदेही ॥ * ॥ वैजयन्ती । पताका[2] ॥ * ॥ विकली ॥ विकलनिष्कलपुष्कलशब्देभ्यो[3] वनस्पतिरन्तिभ्य एव ङीविधिः संभाव्यते रूढितः । अन्यत्र विगता कला यस्याः । विकला । निष्कला । पुष्कला धनर्द्धिरित्येवं स्यात्[4] ॥ वामने च । इती सराज्ञा यदि पुष्कला स्याम्[5] ॥ क्षित्तपस्तु[6] ।

न पुष्कली[7] ते स्वर्लोके गनता किंतु सामरी ।
विकली यस्तमात्रेण महती निष्कलीयते[8] ॥

इति सामान्येनाह ॥ कथं विकला कालविशेषवाचिनो नित्यस्त्रीविषयत्वाद्दावेव भवतीति भोजोऽपि ॥ * ॥ मठन्ति निवसन्त्यस्यामिति मठी ॥ * ॥ करीरी[9] । करिदन्तमूलम् ॥ * ॥ केतकी ॥ * ॥ वासानी । संवत्[10] ॥ * ॥ चोरयतीति चोरी । तथा च ।

नृचित्तचौर्ये[11] सुन्दर्यो [illegible]टीतटाः[12] ।
नदीगाहोलवीथ्यं इव [illegible][13] ॥

हयमनुष्ययोर्जातित्वेऽपि [illegible][14] । उभयदासपिङ्गहरिणामरचोराणामजातिमात्[15] । [illegible] तु जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वाद्प्राप्ते पाठः[16] ॥ ४१ ॥

द्रुणाविटसरसायःस्थूणसौधर्ममाचाः[1]
पटललवलपादा वल्लकालम्बिनाचाः[2]।
अतसपृथिवभृङ्गाः कन्दलारट्टिदोटाः[3]
शमतमकुटपेटा[4] मञ्जरो निष्कलश्च[5] ॥ ४७ ॥

द्रुणी। कच्छपस्त्रिय एवोच्यन्ते न कच्छपाः पुमांसः ॥ * ॥ विटी। मत्सरः ॥ * ॥ सरसी। कर्णाटदेशे[6] प्रविद्धिरेषा हलन्तत्वादप्राप्ते ॥ * ॥ अयोमयी स्थूणा यस्य सोऽयःस्थूणः। तस्यापत्य शिवाद्यणि। आयःस्थूणी। ढ्यस्य प्राप्ते ॥ अयोमयी स्थूणा यस्याः सा। अयःस्थूणी[7]। कुटी। तस्यान्यार्थे वृत्तिः स्वार्थे लयःस्थूणेति[7] स्यादिति कश्चिदाह ॥ आयस्थेणीति[8] केचित् ॥ * ॥ शोभनो धर्मो यस्य स सुधर्मा। तस्यापत्यं स्त्री सौधर्मी। त्र्यणि ढ्यस्य[9] प्राप्ते ॥ * ॥ माची[10]। अम्बष्ठा ॥ * ॥ पटली। संघातः ॥ * ॥ लवली। लताविशेषः ॥ * ॥ पादी[11] ॥ * ॥ वल्लकी ॥ * ॥ अलम्बस्यापत्य स्त्री। आलम्बी[12]। अत इञि ढ्यस्य प्राप्ते[13] ॥ * ॥ नाची ॥ * ॥ अतति गच्छति नीलैः कुसुमैः स्नेहवद्वीजानीति[14]। अतसी। उमा ॥ * ॥ पृथिवी ॥ पाणिनिप्रभृतयस्तु ङीप्रत्ययान्तमाहुः ॥ * ॥ भृङ्गी।

---

१ द्रुणविट° A B C [D om this sl with comment, cf p ८०, note १६], °सरसाय. स्थौण° B C, सरसोऽयःस्थूण° E, °मासा. C

२ °लवलवालापादावलकालविनाचा A, वल्लकालवनाचा F

३ Thus A B F, कद्लारट्टदोटा C, कंद्लारदद्दोढा E [आरट sl 44]

४ °कुठपेटा A, °कुटपेता E

५ निष्फुलश्च MSS

६ Cf Mbh on P i 1, 19 दक्षिणापथे हि महान्ति सरांसि सरस्य उच्यन्ते

७ अय स्थूणा यस्य प्राप्तौ अयोमयी स्थूणा कुटी तस्यान्यार्थे न्यय। स्थूणेति C.

८ Cf Prâk थेणो or थूणो (S स्तेन) Hem 1, 147, आयस्थेणीति A, आयस्थूणीति C

९ ढास्य B ढास्य A

१० माथी B माथा C

११ पाटी A F

१२ F adds आलदी। कालदी (or आलद्दी। कालद्दी?) इति शाकटायन।

१३ अत प्राप्तौ A

१४ नाचा। अनति तिले °स्नेहवद्वा जानाति C

न्तीमालिङ्ग्नेन्मृत्यवे गुरुतल्पगः ॥ चुक्षिय[१] ॥ * ॥ पिपर्ति । पिप्पली । वैदेही ॥ * ॥ वैजयन्ती । पताका[२] ॥ * ॥ विकली ॥ विकलनिष्कलपुष्कलशब्देभ्यो[३] वनस्पतिवृत्तिभ्य एव ङीविधिः संभाव्यते रूढितः । अन्यत्र विगता कला यस्याः । विकला । निष्कला । पुष्कला धनर्द्धिरित्येवं स्यात्[४] ॥ वामने च । इतो स्वराशा यदि पुष्कला स्याम्[५] ॥ छिन्नपस्तु[६] ।

न पुष्कली[७] ते स्वर्लोके जनता किंतु सामरी ।
विकली शल्कमात्रेण महती निष्कलीष्यते[८] ॥

इति सामान्येनाह ॥ कथं विकला कालविशेषवाचिनो नित्यस्त्रीविषयत्वादावेव भवतीति भोजोऽपि ॥ * ॥ मठन्ति निवसन्त्यस्यामिति मठी ॥ * ॥ करीरी[९] । करिदन्तमूलम् ॥ * ॥ केतकी ॥ * ॥ आस्थानी । संसत्[१०] ॥ * ॥ चोरयतीति चोरी । तथा च ।

नृचित्तचौर्यः[११] सुन्दर्यो दुरुद्दवकटीतटाः[१२] ।
नदीगाहीलवीचर्य इव यद्भ्रमभाभसि[१३] ॥

हयमनुष्ययोर्जातित्वेऽपि योपान्त्यत्वात्[१४] । उभयदासपिङ्गहरिणामरचोराणामजातित्वात्[१५] । इतरेषां तु जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते पाठः[१६] ॥ ४६ ॥

---

१ दुक्षिय B ; व्युत्पत्तिय C.
२ उपकारिका C.
३ A om पुष्कल; cf p 87, l 4.
४ °इति स्यात् A ; पुष्कला इत्येवं स्यात् C.; धनरिद्धिरित्येवं° D.; धनवृद्धिरित्ये° F
५ Vâm Kâvyâl. 4, 1, 2; D. om from वामने
६ Thus A. B D ; छिनत्ति यस्तु C.; वित्तपस्तु । F. Probably *Chhinnama* (? *Chhinnapa*)
७ पुष्कला F
८ शल्कमात्रेण° A ; शक्कमात्रेण° B C ; निष्कलायत B C. F.
९ करारी C.
१० शशत् A.
११ °चौर्यः A. D.; नृचित्तचोर्यः B.; ह्रविक्तचोर्यः C
१२ सौंदर्यो° D ; °तटा । A.
१३ पद्भ्रमभाभसि D.
१४ °योपातत्वात् A.
१५ °पिसंगः । राहरिणामंचोराणामजातित्वात् A.
१६ D. om. from हयमनुष्ययोः

दुणविटसरसायःस्थूणसौधर्ममाचाः[1]
पटललवलपादा वल्लकालम्बिनाचाः[2]।
अतसपृथिवभृङ्गाः कन्दलारट्टिदोटाः[3]
शमतमकुटपेटा[4] मञ्जरो निष्कलश्च[5] ॥ ४७ ॥

द्रुणी। कच्छपस्त्रिय एवोच्यन्ते न कच्छपाः पुमांसः ॥ * ॥ विटी। मत्सरः ॥ * ॥ सरसी। कर्णाटदेशे[6] प्रसिद्धिरेषा हलन्तत्वादप्राप्ते ॥ * ॥ अयोमयी स्थूणा यस्य सोऽयःस्थूणः। तस्यापत्यं शिवाद्यणि। आयःस्थूणी। ध्यस्य प्राप्तौ ॥ अयोमयी स्थूणा यस्याः सा। अयःस्थूणी[7]। कुटी। तस्यान्यार्थे वृत्तिः स्वार्थे लयःस्थूणेति[7] स्यादिति कश्चिदाह ॥ आयस्थेणीति[8] केचित् ॥ * ॥ शोभनो धर्मो यस्य स सुधर्मा। तस्यापत्यं स्त्री सौधर्मी। ष्यञि ष्यस्य[9] प्राप्तौ ॥ * ॥ माची[10]। अम्बष्ठा ॥ * ॥ पटली। संघातः ॥ * ॥ लवली। लताविशेषः ॥ * ॥ पादी[11] ॥ * ॥ वल्लकी ॥ * ॥ अलम्बस्यापत्य स्त्री। आलम्बी[12]। अत इञि ष्यस्य प्राप्तौ[13] ॥ * ॥ नाची ॥ * ॥ अतति गच्छति नीलैः कुसुमैः स्नेहवद्वीजानीति[14]। अतसी। उमा ॥ * ॥ पृथिवी ॥ पाणिनिप्रभृतयस्तु ङीप्रत्ययान्तमाहुः ॥ * ॥ भृङ्गी।

---

१ द्रुणविट॰ A B C [D om this śl with comment, cf p ८०, note १६], ॰सरसाय. स्थौण॰ B C, सरसोऽयःस्थूण॰ E, ॰मावा C

२ ॰लवलवालापादावल्लकालविनाघा A, वल्लकालवनाचा F

३ Thus A B F, कद्लारट्टदोटा C., केदलारद्दोढा F [आरट śl 44]

४ ॰कुठपेटा A, ॰कुटपेता E

५ निष्कुलश्च MSS

६ Cf Mbh on P i 1, 19 दक्षिणापथे हि ...

७ अय स्थूणा यस्य माप्तौ अयोमयी स्थूणा कुटी तस्यान्यार्थे न्यय। स्थूणेति C

८ Cf Prâk थेणो or थूणो (S स्तेन) Hem 1 147; आयस्थेणीति A, आयस्थूणीति C

९ ङास्य B, यस्य A

१० मावी B माना C

११ पाटी A. F

१२ F adds आमन्द्री। कालन्द्री (or आलह्री। कालह्री?) इति शाकटायन।

१३ अत प्राप्तौ A

१४ नावा। अनति तिले ॰स्नेहवद्वा जानाति C

न्ति ॥ शोणी । शोणा । रक्तवर्णयुक्ता ॥ कश्चित्संज्ञायामपि शोणी शोणा वडवेति[1] ॥ * ॥ भरुजी । भरुजा । स्नेहभ्रष्टाः किल तण्डुलाः[2] ॥ * ॥ ह्रूणी । ह्रूणा । ह्रूणीमुखोद्भूतशरेण विशीर्णपङ्क्ति[3] । वीणा धिषणा ह्रूणा[4] स्थूणेत्यादि ॥ * ॥ कमली । कमला नाम काचित् ॥ * ॥ विकटी । विकटा । रचना ॥ * ॥ दीर्घाङ्गी । दीर्घाङ्गा शरत्[5] ॥ अङ्गशब्दः केवलः स्त्रियां न संभवति नित्यं नपुंसकलिङ्गत्वात्[6] । अतस्तदन्त उदाहृतः ॥ अङ्गी । अङ्गा । इति कश्चित् केवलस्य स्त्रियामुदाहरति ॥ * ॥ चान्द्रभागी वनराजिः । चान्द्रभागा[7] नदी । टिड्ढाणञित्यादिना[8] ङी प्राप्तः स शोणादिपाठान्नद्यां निषिध्यान्यत्र विधीयत इति विकल्पार्थः ॥ चन्द्रभागा नद्यामिति केचिदाहुः[9] । यदृच्छया चन्द्रभागी[10] चन्द्रभागा काचित् । नदी तु चन्द्रभागेति[11] मतद्वयं वामनाचार्यस्य[12] ॥ पाणिनिशकटाङ्गजौ तु चन्द्रभाग इव भागो यस्याश्चन्द्रभागी[13] चन्द्रभागा नाम नदी । अन्यच चन्द्रभागा[14] नाम देवता स्त्री वा काचिदित्याहतुः ॥ केचित्तु चन्द्रभागो नाम पर्वतः । ततः प्रभवतीत्यणि । चान्द्रभागी चान्द्रभागा[15] नदी । चान्द्रभागमन्येत्युदाह-

---

१ शोधी । शोघा ॥ C , cf Pân iv. 1, 43

२ स्नेहभ्रष्टा किल तंडुला । A , स्नेहपृष्टा किल तडुला C , स्नेहभ्रष्टा.° F

३ Raghuv 9, 56

४ धिषणाह्रूणा D

५ ? दीर्घाङ्गी । दीर्घाङ्गा । दीर्घाहा शरत् B C , दीर्घाङ्गी । दीर्घाहा । दीर्घाहा वर्षा । D , सरत् A , शरत् । प्रावृट् F

६ नपुंसकत्वात् B C F

७ चद्रभागा F

८ P iv 1, 15, B C F om ङी

९ Thus Kâs V iv 1, 45

१० Om C

११ नदी चद्रभगेति D

१२ °द्वय । वामनावोर्येश्च पा° C

१३ Om B , F om from चन्द्रभागा काचित्.

१४ चद्रभागो C

१५ तत भवतीत्यणि चद्रभागी चांद्रभागा A

रन्ति[१] ॥ भोजस्तु चान्द्रभागादनद्यामिति[२] सूत्रं पपाठ ॥ * ॥ क्यर्थशूर्न्यादिकारन्तः । क्यकणाविति क्तिप्रत्ययो भावाकर्त्रोर्विहितस्तदन्तस्तदर्थप्रत्ययान्तो वा यो न भवति[३] । ततोऽनेन ङी विकल्पितः । अशनिः । अशनी ॥ शक्तिः । शक्ती । शस्त्रम्[४] ॥ आत्मंभरिः । आत्मंभरी ॥ क्यर्थशून्यादिति किम् । शक्तिः सामर्थ्यम् ॥ कश्चिदस्मादपि ङीं मन्यते । अहरणिः । कां त्वं कारिमकार्षीः[५] ॥ ५२ ॥

> चण्डः पद्धतिकल्याणपुराणकृपणध्वजाः[६] ।
> विशालारालसूपा हन्वहूदारविसङ्कटाः[७] ॥ ५३ ॥

चण्डी । चण्डा । पदपा ।

> सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ[८] ॥

चण्डारालशब्दयोर्गौरादिलक्षणे ङीप्रत्यये सिद्धे बह्वादौ[९] पाठः संज्ञायां विकल्पार्थ इति शाकटायनः ॥ * ॥ पादयोर्हतिः[१०] । पद्धतिः । पद्धती । क्यर्थः पाठः ॥ * ॥ कल्याणी । कल्याणा कथा ॥ * ॥ पुराणी । पुराणा छाया ॥ * ॥ कृपणी । कृपणा नाम काचित् ॥ * ॥

---

१ चांद्रभाग्या इत्युदा॰ C

२ ? चांद्रभागादनद्यामिति A , चांद्रभागी युनद्यामिति C , चंद्रभागाद॰ F The *Kâtantraparisishta* remarks चान्द्रभागादनद्याम् । अनद्यामर्थे चान्द्रभागादीर्भवति । चन्द्रभागभवा चान्द्रभागी द्युति. ॥ अनद्यामिति किम् । चन्द्रभागनामगिरिः । तत्र भवतीत्यपि चान्द्रभागा नदी ॥

३ भावाकर्त्रो वि॰ B , भावाकर्त्रोर्वि॰ A ; क्तयकरणाविति॰ भावात्कर्त्रा हितस्त॰ C , भावकर्त्रोर्विहित॰ F , ॰प्रत्ययांते॰ B C , D corr ॰तदांस्त दर्थप्रत्ययांता स्याटो न भवति

४ शक्ता । शस्त्र आ॰ C , शिक्षत्कारिः। शक्तत्कारी । वस्त्रा । D , शस्त्रं । शक्तत्कारि. । शक्तत्कारी F

५ ङीप् मन्यते॰ C , मन्यते । सामर्थ्यात् । अहरणि. । का त्वं॰ A , तिर्यं॰ कि । शति. । हति. । अहरणिः । कां त्वं॰ D F , अहरति.।॰ B C.

६ चंडपद्धति॰ B C.

७ ॰विसंकटाः F

८ Raghu 12, 5

९ शोणादौ F , *Sâkatâyana* apparently begins this *gana* with वङ्ग

१० पादयोहत A.

कान्यक्यायनी[१] ॥ * ॥ वार्च्चायणी[२] ॥ * ॥ मान्तव्यायनी ॥ * ॥ तान्तव्यायनी[३] ॥ * ॥ तानव्यायनी[४] ॥ * ॥ माण्डव्यायणी ॥ * ॥ तारुच्चायणी[५] ॥ ५८ ॥

गुहलुः संशितः शङ्कुमनायीलिगुसम्भवः[६]।
वतण्डः शकलो मद्गुलतुन्नुक्षजिगीषवः[७] ॥ ६० ॥

गौहलव्यायनी[८] ॥ * ॥ सांशित्यायनी[९] ॥ * ॥ शाङ्कव्यायनी ॥ * ॥ मानाय्यायनी ॥ * ॥ लैगव्यायनी[१०] ॥ * ॥ साम्भव्यायनी[११] ॥ * ॥ अनाङ्गिरसी तु वातण्ड्यायनी[१२]। शिवादिपाठाद् वातण्डी। आङ्गिरसी तु वतण्डी[१३]। अस्त्रीयपाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालान्ताज्जातेरित्यनेन[१४] ङीप्रत्ययः ॥ * ॥ शाकल्यायनी ॥ * ॥ माद्गव्यायनी[१५] ॥ * ॥ लातव्यायनी[१६] ॥ * ॥ आर्च्चायणी। रौच्चायणीत्यन्यः[१७] ॥ * ॥ जैगीषव्यायणी ॥ ६० ॥ इति लोहितादिः ॥

---

१ कांयव्यायनी A D, कायक्यायनी C
२ वार्धायणी D, वाच्चायिणी B
३ Om A, तांतयायनी B
४ तानयायनी B, om F, °माध्यायणी D
५ तारस्यायणी B C F
६ शकुमनावी E and corr D, संकुमनायी लिगुसंवध । A, °संववा. B C, सवच D, संचच E, लिंगुसंवव F
७ वतड सकलो° B, मन्युलतु E, मंखुलतु° F, °स्तनु° B, च्छक्षजिगीयव A
८ गोहलव्यायनी A D
९ शांशित्यायनी A, सासित्यायनी B C
१० शांकयायनी लैमव्यायनी B, लैगव्यायनी F, मामायव्यायनी° C, मानाव्यायनी° D
११ सांवव्यायनी A B C D, Kās V MS I O 2440 has शगु (not शङ्कु)
१२ अनांगिरसा° B, वातड्यायनी C, for शिवादि° see gl 212
१३ आंगिरसात्तु° B, वतुडी B
१४ (अ obliterated) स्त्रीपाक° D, cf P iv 1, 63-4
१५ माख्ययायनी B, मांलव्यायनी A, D corr मान्यव्यायनी
१६ लातवयाव्यनी B, D corr लानव्यायनी, लांतव्यायनी F
१७ Thus D F, आच्चायनी। त्यन्य। A, आचायणी रौचायणी रौघायणीत्यन B, आर्चायणी। रौचायणी। रौषायणीत्यत B

यच्छन्दो मेनका चाथ दण्डकापिप्पकेटकाः ।
रेवका धारका चैव द्वारकादेवकेरकाः[1] ॥ ६१ ॥

यदादय एडकान्ताः स्यातोऽयदाम्[2] इत्यनेनाकारस्येत्व यत्प्राप्तं यदादिपर्युदासात् तन्नाजो न भवन्ति ॥ यका ॥ • ॥ मनिपचिमचां मान्नीत्यनेनाकारस्येत्वे[3] । मेनका । अप्सराः ॥ • ॥ दण्डका । अरण्यम् ॥

वर्षाणि तिष्ठतु चतुर्दश दण्डकायाम्[4] ॥

प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु संचिन्त्यमानानि सुखीयभूवुः ॥

इति रघुकाव्ये चिन्त्यम्[5] ॥ • ॥ पिप्पका ॥ • ॥ इय्यते काम्यते प्रासादादिषु या सा । इष्टका मृद्विकारः ॥ • ॥ रेवा नदी । ततः संज्ञाया के । कुम्भादौ वा । रेवका ॥ • ॥ धारयतीति धारका ॥ • ॥ द्वारमकारा । द्वारका नगरी[6] ॥ यथा धनंजयस्य ।

चलत्पताकामुदङ्कतोरणां तावचितताम् ।
द्वारका गोपुरद्वारैः किष्किन्धनगरीमिव[7] ॥

देवका । अप्सराः ॥ • ॥ एरका । उदकतृणजातिः ॥ ६१ ॥

क्षिपका धुवका चरका तत्सेवकया करकाचटके स्तः[8] ।
अवकालहके अलका स्यात् कन्यकया ध्रुवकेडकया च[9]॥६२॥

क्षिपतीति क्षिपका । आयुधम् ॥ अथवा । अज्ञाता क्षिपा । क्षिप-

१ रेवका द्वारका चैव द्वारकादेव० A ; ०द्वारकादेव० L.
२ ? एडकान्तास्यातोयदाम् A D ; ०तास्यातोय० ? ; एरकान्तास्यातोद० B. ; एरकान्तास्यातोय० C. ; cf P. vii 3, 44 46.
३ मनिपचिपचा० B ? ; मेनोनिप विपची० ? ; मनिपचिमचां मान्नीत्व० D ; cf M. ? vi. 4 130 ; ? ? 3 37
४ Anargharāghava (Calc. ed. 1782 p. 110) 4 68.
५ Raghuv. 14 25
६ द्वारका नदी नगरी B. C.
७ द्वारकागोपुर० ? B ? original D ; किष्किंधानग० ? ; किष्किंधन० B D
८ क्षिपकाधुवकाचटका सेव० L.
९ अवकालहके ०धुवके० L.

योधैर्योधानि हन्यन्ते क्रोधान्धैः सिन्धुरैर्गजाः ।
न गण्यते स्वपचोऽपि धिक् क्रोधममञ्जसम् ॥

औषधो भेषजम् ॥*॥ स्थानम् । आधारः ॥*॥ शूर्पं[1] मानविशेषः ॥*॥ निधनो मृत्युः ॥*॥ शयनः शय्या ॥*॥ दीपम् । अन्तरीपः ॥*॥ पुच्छं लाङ्गूलम्[2] ॥*॥ आयुधो हेतिः ॥*॥ यूथः पशुसमूहः । द्वयोर्यूथयोः समाहार इति विग्रहे द्वियूथमित्यपि शाकटायनः ॥*॥ गूथो विष्ठा ॥*॥ कुणपं शवः ॥*॥ कुं तपति सूर्योऽत्रेति कुतपः श्राद्धकालः । यत्स्मृतिः ।

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः[3] ।
स कालः कुतपो यत्र पितृभ्यो दत्तमक्षयम् ॥

यद्वा छागरोममयो वस्त्रविशेषः ॥*॥ क्षेमः । कुशलम् ॥*॥ वर्णम् । अक्षरम् । शुक्लादिद्विजादिश्रुतिवाची तु पुंलिङ्गः[4] ॥*॥ आसनः पीठम् ॥ आसन्द्या । असनं[5] वृक्षविशेषः ॥*॥ छत्त्र आतपत्रम् ॥*॥ आकाशो नभः ॥*॥ प्रतिसरः । कङ्कणं वाहिनीजघनं च[6] ॥*॥ मुखो वदनम् ॥*॥ अष्टसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठाऽस्येति सञ्ज्ञायामष्ट[7] इत्यनेनात्वे । अष्टौ पदान्यत्र । अष्टापद शारीफलम्[8] । अष्टापदः सुवर्णम् ॥*॥ अरण्यः । अटवी ॥*॥ वर्षं वृष्टिः संवत्सरश्च । यथा । पुष्पवर्षं इव मौक्तिकवर्षः[9] ॥ ६६ ॥

१ शूर्पं all MSS

२ पुछं आहं लांगूलं F

३ °भास्करे A B C F ; Sabdakalp. s.v. कुतप reads °रः । स काल कुतपो ज्ञेय पितृणामक्षयम् । इति शातातप । cf Schol on Hem Abh 141 Acc to Prof Roth, not in Sāt in Cale Smritis. The Vāchaspatyam has °रः । स काल कुतपो यत्र पितृणां दत्तमक्षयम् । मत्° पु° The Matsyap., acc to Prof Haas, has । तथाष्टमो मुहूर्तो यः स काल. कुतप स्मृत । मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दीभवति भास्कर. ।

४ शुक्लादिद्विजातिश्रुति° B C F

५ असुत्वा° B ; आसनं F

६ प्रतिसर.° D , °कपदं ; वाहिनी जघनं च ।

७ Cf Pāṇ vi 3, 125

८ सारीफलं A ; शारफलं B ; शारीरफलं C ; शारिफलं F.

९ D has only वर्षं संवत्सरः ; cf Sis 10 74 ; पुष्पवृष्टिरिव मौक्तिकवृष्टि. edd.

कमण्डलुर्मण्डपकुट्टिमार्बुदा-
ऽवतंसपाराः शतमानचन्दनौ[1]।
समानयूपौ दृढमूषिकौदना[2]
दिनं विमानं च वितानलोहितौ ॥ ६७ ॥

कमण्डलुः करकं कुण्डिका च[3] ॥ * ॥ मण्डपं जनाश्रयः ॥ * ॥ कुट्टेन निर्वृत्तः । घणभावादिम[4] इत्यनेन । इमप्रत्यये । कुट्टिमो बद्धभूमिकम्[5] ॥ * ॥ अर्बुदो दशकोटिरचलो व्याधिश्च[6]। पर्वते तु पुलिङ्गः ॥ * ॥ अवतंसं शेखरम्[7] ॥ * ॥ पारः परतीरम् ॥ * ॥ शतं मानमस्य[8]। शतमानो भूभागविशेषः ॥ यद्वा । शतमानं रूप्यपलम् ॥ यत्स्मृतिः[9]।

द्वे कृष्णले रूप्यमाषो धरणं षोडशैव ते ।
शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव च ॥ * ॥

चन्दनो मलयजम् ॥ * ॥ समान सदृशम् ॥ * ॥ यूपो मुद्गनिर्यासः ॥ * ॥ दृढोऽविनष्टम् ॥ * ॥ मूषिकम्[10]। आखुः ॥ * ॥ उद्यते भिद्यते व्यञ्जनैरिति । ओदनम्[11] ॥ * ॥ दिनो वासरः ॥ * ॥ विमानो देवतायानं सप्तभूमिकगृहं च[12] ॥ * ॥ वितानो याग उल्लोचो विस्तारश्च । तुच्छवाची तु त्रिलिङ्गः ॥ * ॥ लोहितं शोणितम् । गुणवचनस्तु वाच्यलिङ्गः । लोहितो गौः । लोहिता शाटी । लोहितं वस्त्रम् ॥ ६७ ॥

---

१ वतंसपरा ° I , शततमानं चंद्नौ B
२ ममानयूपौ A ; °मूषकौदना F
३ कुंटिका च B , कुंटिका च C
४ Thus A (? घणच्). °घणश्राथा° B , घघपश्राघा° C ; घकवाघादिम D ; घनभावादिम E , cf P iv 4,20\
५ °भूमिका D
६ °कोटि वयसो व्याधिश्च D
७ शेपरं B F
८ शतं मानमस्य D F
९ Yāj I 363-4
१० मुषकं F
११ उद्यते भद्यते पच्यते इत्योदनं D
१२ देवयान F , °कं गृहं च B C F

संपिण्डिताङ्गावयवा उदीयुः पद्मा नवाः कण्टकितोर्ध्वदण्डाः[1]।
अन्तर्जलावासविरूढशीतत्रस्ता वसन्तातपकाम्ययेव[2]॥

आषाढम्। व्रतिनां दण्डं मासश्च ॥ * ॥ कपित्थो वृक्षविशेषः ॥ * ॥ षष्टिकं व्रीहिभेदः ॥ * ॥ कुलोऽभिजनो गृहं च ॥ * ॥ अम्भोजः कमलम् ॥ * ॥ वाजं पिच्छम्[3] ॥ * ॥ अक्तम्। सलिलं[4] सुधा मोचो हृद्यं च ॥ * ॥ स्थूलं दृढः ॥ * ॥ द्यूतो दुरोदरम् ॥ * ॥ खलीनं कविकम्। खलिनेति[5] शाकटायनः ॥ * ॥ लोहोऽयःप्रभृतिद्रव्यविशेषः ॥ * ॥ कवचः संनाहः ॥ * ॥ अशोकं तरुविशेषः ॥ * ॥ चयं गृहम् ॥ * ॥ अनेकपं हस्ती ॥ * ॥ शङ्खं कम्बुः। निधिललाटाम्बिवचनस्तु पुंलिङ्ग एव ॥ * ॥ तण्डकम्। छन्दोगयोग्यो ब्राह्मणो ग्रन्थविशेषः[6] परिष्कारो दण्डको वा ॥ * ॥ धर्मोऽदृष्टार्थवाची[7]। तत्साधनवाची तु नपुंसकलिङ्गः[8]। तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्[9] ॥ अमरसिंहस्तु धर्ममस्त्रियामिति[10] पठन् सामान्येनाह। धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपा इति च[11] ॥ * ॥ चर्मोऽजिनम् ॥ * ॥ रजतो रूप्यं श्वेतं च ॥ * ॥ स्नेहं सौहृदम् ॥ * ॥ असि खड्गः ॥ * ॥ हंसं सितच्छदः ॥ * ॥ अपरोऽपरमन्यत् ॥ * ॥ वारो

---

१ कण्टकिताग्रदण्डा. A
२ चैतत्रस्ता च। सविशुद्धशीतत्रस्ता वसन्तातप° A.; °काम्ययैव C F, चैतत्रस्ता वातवसन्तशीतत्रस्ता वसन्तातप° D
३ पित्थं B; पिछं D
४ सलिलं B C D; सलिला A
५ खलिनेति A.
६ C omits from कवचः संनाह °; °परिष्कारो B C D
७ धर्मो दृष्टार्थवाची B C.
८ तत्साधनवाची च पुल्लिंग. । A D
९ Rigv 1 164, 43; V. S 31, 16.
१० A. K 1, 1, 4, 2; धारणाद्धर्मः। यागादि नपुंसकम्। तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥ फले तु पुमान्। एष धर्मः सनातनः। इति विशेषोऽस्य भेदः। सोऽकधर्मी माथधर्मीति पारिभाषिको धर्मशब्दोऽप्यस्ति। Kshir
११ A K 3, 4, 141, पुण्य। यागादि हिंसा वा। यमो धर्मराजः। धर्मस्तु भीमवत्। न्याये च। धर्माधिकारिण। स्वभावे यथा कूरधर्मा। आचारे यथा धर्मशास्त्रम्। सोमपे यथा। एष धर्मः सनातनः। युधिष्ठिरपितापि तावदेव। धर्मसाधने यागादौ च क्लीबे। यच्छ्रुतिः। तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्। Kshir

कान्तारो महारण्यं दुर्गपथश्च ॥ * ॥ राष्ट्रम् । जनपद उपद्रवश्च । पराद्राष्ट्रभयम्[१] ॥ * ॥ पटहं डिण्डिमः ॥ * ॥ गृहो वास. । गृहाः पुंसि च भूम्न्येवेति कश्चित्[२] ॥ * ॥ कं शिरः पाटयति प्रविशताम् । जपादित्वात् । कवाटो द्वारपिधानम्[३] ॥ * ॥ कुक्कुटं ताम्रचूडः । अमरसिंहस्तु कुक्कुटः पुंस्येवेत्याह[४] ॥ * ॥ आर्द्रः शृङ्गवेरम् ॥ * ॥ धामा गृहं तेजश्च ॥ ७१ ॥

पद्माषाढकपित्थषष्टिककुलान्यम्भोजवाजामृताः[५]
स्थूलद्यूतखलीनलोहकवचाशोकक्षयानेकमाः ।
शङ्खस्तण्डकधर्मचर्मरजतस्नेहासिहंसापराः
सारः सैन्धवमध्यमाध्वरधनुर्मानस्तनस्यार्णवः ॥ ७२ ॥

पद्मो जलजम् । निधिवचनस्तु पुंलिङ्ग एव । यथा श्रीहर्षस्य ।

अच्छिन्नामृतबिन्दुवृष्टिसदृशी प्रीतिं दधत्या दृशा[६]
याताया विगलत्पयोधरपटाद्द्रष्टव्यतां कामपि ।
अस्याश्चन्द्रमसस्तनोरिव करस्पर्शास्पदत्वं गता
यस्यैते[७] मुकुलीभवन्ति सहसा पद्मास्तदेवाद्भुतम् ॥

यथा वा कुमारिलस्य[८] ।

---

१ परराष्ट्रं भयं C

२ Viz, Amaras 2, 2, 5

३ कं शिरः पाटयति प्रविशतां कवाटो द्वारपट्ट । जपादित्वाद्दले Kshir on A K 2, 2, 17 —Vardh does not give the *japâdi* in this work

४ A K 2, 5 17

५ पद्मपाटक॰ E., पद्मापातकपि॰ ॰कपित्थषष्टि॰ A

६ Priyadarśikâ (Calc S 1931) 2 7 ददत्या for दधत्या ed , दृशा यताया॰ A , दृशो या॰ F , दृशो यो विग॰ B , दृशौ या विगलत्॰ C , दृशोर्याताया विगलसत्पयो॰ H , पयोधरपदद्रष्टव्यतां॰ MSS

७ मैते यस्मु॰ ed Calc , यस्मैते B ; यचेते C ; यचैते D , ॰मुकुलीभ॰ A , मुकुलीभ॰ H

८ कुमारलस्य C.

राजदन्तः। प्रमुखदृश्यदन्तद्वयम्। अत्र षष्ठीत्यनेन[१]। यदा तु राजा च दन्ताश्चेति समासान्तरं[२] तदा न नियमः ॥ * ॥ पूर्वमुतम्[३] आतानवितानीकृतं पश्चादर्पितम्। अर्पितोतम्। यथा।

ज्योत्स्नापटे तुहिनदीधितिनार्पितोते[४]
द्यौरास नग्नमुषितेव हृतेऽरुणेन[५]।
व्योमोत्सगाढमिव भानुमरीचिसस्यं[६]
विक्लिन्नपक्वफलिनीफलवच्च बभ्रे ॥[७]

पूर्वं पक्वं पश्चादवक्लिन्नम् आर्द्रम्। अवक्लिन्नपक्वम्।[८] अनयोरेकादिसूत्रेण ॥ * ॥ शतात्परे। परःशताः। यथा।

स जवेन पतत्परःशतानां पततां व्रात इवारवं वितेने[९]।

पृषोदरादित्वात्सकारागमः। अत्र पञ्चमीसूत्रेण[१०] ॥ * ॥ ना चासौ वरश्च। नृवरः। प्रधानपुरुषः ॥ * ॥ वनस्यारे। अग्रेवणम्। अत एव पाठात्सप्तम्या अलुक्। अभावश्चाव्ययीभावत्वात्।

बहुधा भिन्नमर्माणो[११] भीमाः खरणसादयः।
अग्रेवणं वर्तमाने प्रतीच्यां चन्द्रमण्डले ॥

वनस्यायम् अग्रेवणमित्येके[१२]। निपातनाण्णत्वम्। अत्र षष्ठीसूत्रेण ॥ * ॥ पूर्वं लुञ्चितम् अपनीतं पश्चात्कृष्टं पक्वम्। कृष्टलुञ्चितम्। यथा।

---

१ Cf Pāṇ ii 2, 8

२ यदा तु राजदंताश्चेति॰ A, ॰स मासानंतरं C

३ पूर्वमूतं F

४ दीधितिनार्पितोते F

५ हृतेऽरुणेन A B C

६ गस्यं A D F ; सस्यविक्लिन्न॰ C, B om from the beginning of śloka 77 to व्योमोत्सगाढमिव

७ ॰फलवभ्रुपूर्वम्॰ C ; फलिनीफल॰ वच्च बभ्रौ D

८ A B add विक्लिन्नं.—For एकादिसूत्रेण cf Pāṇ ii 1, 49

९ Kirāt 13, 29

१० Cf Pāṇ ii 1, 37-9

११ [illegible] मर्माणो all MSS [illegible] D

यद्भृष्टलुञ्चितभ्रसेव भ्रमाङ्कपात्री[1] ॥ * ॥

पूर्वं वासितं भावितं पश्चात्क्षिप्तं दिग्धं लिप्तवासितं। अनयोरेकादिसूत्रेण।

यथा। यत्क्षिप्तवासितमिव द्युमदोऽञ्जवातैः ॥ ७८ ॥

उन्नगाढकुरुश्रेष्ठौ सिक्तसंमृष्टसंयुतौ[2]।

उत्तमर्णाधमर्णौ च परःसहस्र इत्यपि ॥ ७९ ॥

पूर्वं गाढम् अवलोडितं पश्चादुन्नम् उन्नगाढम्। अत्रैकादिसूत्रेण।

यथा। व्योमोन्नगाढमिव भानुमरीचिवस्त्रम्[3] ॥ * ॥ कुरुवासी श्रेष्ठश्च। कुरुश्रेष्ठः ॥ * ॥ पूर्वं संमृष्टं पश्चात्सिक्तम्। सिक्तसंमृष्टम्[4] ॥ सिक्तसंमृष्टमित्यन्ये[5] ॥ अत्रैकादिसूत्रेण। यथा।

यत्सिक्तसृष्टमसृणेव नभोऽङ्गणश्रीः[6] ॥

ऋण उत्तमः। उत्तमर्णः ॥ ऋणेऽधमः। अधमर्णः। अत्र सप्तमी शौण्डैरित्यनेन[7] ॥ * ॥ सहस्रात्परे। परःसहस्राः। अत्र पञ्चमीत्यनेन ॥ शतसहस्रावित्युपलक्षणम्। तेन

परोरजोभिः स्वगुणैरगाधः सगाधिपुत्रोऽपि गृहानुपैति[8]।

इत्यपि सिद्धं भवति। पृषोदरादावप्येतद्द्रष्टव्यम्[9] ॥ ७८ ॥

कुवेरकेशवौ श्रद्धातपसी विष्णुवासवौ।

सोमरुद्रौ शिरोजानु चित्रास्वाती शिरोविज्ञु[10] ॥ ८० ॥

---

१ यत्क्षिप्तवासितमिव क्षित्पदोऽञ्जवातैर्यत्सिक्तमृष्टममृणेव नभोंगणश्री. यद्भृष्टलुंचितभ्रसेव भ्रमाकपात्री तत्प्रातरासभक्ते। द्विवधास्मूर्यं। D

२ Thus D I ; सिक्तसंमृष्टसंयुतौ A B C F.

३ °वस्त्रं A D, C om from पूर्वं गाढं to कुरुश्रेष्ठ

४ पूर्वं संमृष्ट° सिक्तसंमृष्टं MSS

५ °समृष्टमित्यन्ये C, । संमृष्ट° F.

६ नभोगणश्री A, ऽगण श्री. B

७ Pāṇ ii. 1, 40

८ Anarghar (Calc. S 1783) 1, 21.

९ एतत्सिद्धं द्रष्टव्यं F, cf ṣl. 145 C

१० °चित्रस्वाती° F, शिरोविज्ञु B C F, शिरोविदुः A, शिरोविज्ञ. D

जित्याविपूयविनीया. । विपूयविनीयजित्याः ॥ देवापिशन्तनू । शन्तनुदेवापी इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ ८८ ॥ इति राजदन्तादि ॥

कडारः पिङ्गलो गौरो भिक्षुकः खलतिस्तनुः ।
शौण्डः कुण्टो वृकः खञ्जो बठरो गडुलस्तथा[1] ॥ ८९ ॥

कडारादयः शब्दाः कडाराः कर्मधारये वेत्यनेन पूर्वं वा निपतन्ति । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडार.[2] ॥ * ॥ पिङ्गलमाण्डव्य । माण्डव्यपिङ्गलः[3] ॥ * ॥ गौरगोतम' । गोतमगौर:[4] ॥ * ॥ भिक्षुकदाचिः । दाचिभिक्षुकः ॥ * ॥ खलतिखारपायणः । खारपायणखलतिः ॥ * ॥ तनुहणविन्दुः । हणविन्दुतनुः । तनुशब्दः कृशवाची[5] ॥ * ॥ शौण्डलिगु' । लिगुशौण्ड.[6] ॥ * ॥ कुण्टमाण्टि. । माण्टिकुण्टः[7] ॥ * ॥ वृकशाण्डिल्यः । शाण्डिल्यवृकः ॥ * ॥ खञ्जवात्स्य' । वात्स्यखञ्ज.[8] ॥ * ॥ बठरच्छान्दसः । छान्दसबठर.[9] ॥ * ॥ गडुलगालव. । गालवगडुल' ॥ ८९ ॥

वृद्धखोडाविमौ काणः कूटखेलौ च कीर्तितौ ।
आहिताग्निगतार्थोढभार्यपीतघृतप्रियाः ॥ ९० ॥

वृद्धमनुः । मनुवृद्धः ॥ * ॥ खोडकहोडः । कहोडखोडः ॥ * ॥ काणद्रोणः । द्रोणकाणः ॥ * ॥ कूटदाचिः । दाचिकूटः ॥ * ॥ खेल-

---

१ खंडो बठरो० C , बठरोद्गुलस्थ्य: A , बंठरो० F
२ कडारजैमनि । जैमनिकडार (जैमनि क० A) A B D
३ पिंगलमाढव्य । माढव्यपिंगल F
४ गौरगौतम । गौतमगौर D F
५ कृशाऽर्थवाची F
६ लिगुशौंड D ; शौंडलिंगु । लिंगुशौंड F
७ कुंडमांडि । मांडिकुंट A
८ खंडवात्स्य । ०खंड । C
९ बठर' च्छांदस ० A ; बंठर० बठर F ; बबर० । ०बबट । D

शाण्डिल्यः । शाण्डिल्यखेलः ॥ * ॥ एतेषां गुणवचनत्वात्पक्षे परत्वार्थं वचनम् ॥ * ॥ इति कडारादिः ॥

एते शब्दा बहुव्रीहौ प्राप्तपूर्वनिपाताः सन्तो[1] वाहिताग्न्यादाविध्यनेन पूर्वपदत्वभाजो वा भवन्ति ॥ आहितोऽग्निर्येन स आहिताग्निः । अग्न्याहितः । यथा च भट्टिकाव्ये ।

अग्न्याहितजनप्रष्ठे विजिगीषापराङ्मुखे ।
कस्माद्वा नीतितीक्ष्णस्य संरम्भस्तव तापसे[2] ॥

यथा वा । प्रतिशरणमशीर्णज्योतिरग्न्याहितानां
विधिविहितविरिञ्चैः[3] सामिधेनीरधीत्य ।
कृतगुरुदुरितौघध्वंसमध्वर्युवर्यैर्
हुतमयमुपलीढे साधु सांनाय्यमग्निः[4] ॥

गतोऽर्थो यस्यासौ गतार्थः । अर्थगतः ॥ * ॥ ऊढा भार्या येन । ऊढभार्यः । भार्योढः ॥ * ॥ पीतं घृतं येन । पीतघृतः । घृतपीतः ॥ * ॥ प्रियशब्दस्य केवलस्येहोपदेशादुत्तरपदमनियतम् । तेन प्रियगुडः । गुडप्रियः ॥ प्रियविश्वः । विश्वप्रियः ॥ प्रियद्विः । द्विप्रियः ॥ एतेन चाहिताग्न्यादयो गणाधीता एव ग्राह्या नाधिकप्रयोगाः[5] । तेनाहितवसुरित्यादौ यथाप्राप्तं स्यान्न विकल्पः ॥ ९० ॥

जाताहन्तः सपुत्रोऽथ तैलं मद्यं च पीततः ।
गड्वादेः सप्तमी क्तान्तं जातिकालसुखादितः ॥ ९१ ॥

---

१ सतो A D, संति C, cf P II 2, 37

२ Bhaṭṭ 9 111, °नीतीतिजस्य° D, नीतिनिष्णस्य ed 1828, B C F om from भट्टिकाव्ये to यथा वा

३ Śiśup 4, 41, °विरञ्चै A, विरिञ्चै D

४ B C F om from कृतगुरु°

५ एतेन चाहि° B C, नाधिकाप्रयोगा C

जित्याविपूयविनीया । विपूयविनीयजित्या ॥ देवापिशन्तनू । शन्तनु-देवापी इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ ८८ ॥ इति राजदन्तादि ॥

कडार' पिङ्गलो गौरो भिक्षुक खलतिस्तनु' ।
शौण्डः कुण्टो वृक खञ्जो बठरो गडुलस्तथा[1] ॥ ८९ ॥

कडारादय शब्दा कडारा कर्मधारये वेत्यनेन पूर्वं वा निपतन्ति । कडारजैमिनि । जैमिनिकडार [2] ॥ * ॥ पिङ्गलमाण्डव्य । माण्डव्यपिङ्गल [3] ॥ * ॥ गौरगोतम । गोतमगौर [4] ॥ * ॥ भिक्षुकदाक्षि । दाक्षिभिक्षुक ॥ * ॥ खलतिखारपायण । खारपायणखलति ॥ * ॥ तनुद्रुणविन्दु । द्रुणविन्दुतनु । तनुशब्द कृशवाची[5] ॥ * ॥ शौण्डलिगु । लिगुशौण्ड [6] ॥ * ॥ कुण्टमाण्टि । माण्टिकुण्ट [7] ॥ * ॥ वृकशाण्डिल्य । शाण्डिल्यवृक ॥ * ॥ खञ्जवात्स्य । वात्स्यखञ्ज [8] ॥ * ॥ बठरच्छान्दस । छान्दसबठर [9] ॥ * ॥ गडुलगालव । गालवगडुल ॥ ८९ ॥

वृद्धखोडाविमौ काण' कूटखेलौ च कीर्तितौ ।
आहिताग्निगतार्थोढभार्यपीतघृतप्रिया ॥ ९० ॥

वृद्धमनु । मनुवृद्ध ॥ * ॥ खोडकहोड । कहोडखोड ॥ * ॥ काणद्रोण । द्रोणकाण ॥ * ॥ कूटदाक्षि । दाक्षिकूट ॥ * ॥ खेल-

---

१ खंडो घठरो० C घठरोदुलस्त्या A घंठरो० F
२ कडारजैमनि । जैमनिकडार (जैमनि क० A) \ B D
३ पिंगलमाढव्य । माढव्यपिंगल F
४ गौरगौतम । गौतमगौर D I
५ छशाऽघवाची F
६ लिगुशाड D शौंडलिगु । लिगुशौंड F
७ कुंडमांढि । मांटिकुंट A
८ खंडवात्स । ०खढ । C
९ घठर' च्छांदस ० \ घंठर० घठर F ; घघर० । ०घघट । D

शाण्डिल्यः । शाण्डिल्यखेलः ॥ * ॥ एतेषां गुणवचनत्वात्पक्षे परत्वार्थं वचनम् ॥ * ॥ इति कडारादिः ॥

एते शब्दा यज्ञश्रोत्री प्राप्तपूर्वनिपाताः मन्तो[1] वाहिताग्न्यादाविव्यनेन पूर्वपदत्वभाजो वा भवन्ति ॥ आहितोऽग्निर्येन स आहिताग्निः । अग्न्याहितः । यथा च भट्टिकाव्ये ।

अग्न्याहितजनप्रक्षे विजिगीषापराङ्मुखे ।
कस्मादा नीतितीक्ष्णस्य संरम्भस्तव तापसे[2] ॥

यथा वा । प्रतिशरणमशीर्णज्योतिरग्न्याहितानां
विधिविहितविरिब्धैः[3] सामिधेनीरधीत्य ।
कृतगुरुदुरितौघध्वंसमध्वर्युवर्यैर्
हुतमयमुपलीढे साधु सांनाय्यमग्निः[4] ॥

गतोऽर्थो यस्यासौ गतार्थः । अर्थगतः ॥ * ॥ ऊढा भार्या येन । ऊढभार्यः । भार्योढः ॥ * ॥ पीतं घृतं येन । पीतघृतः । घृतपीतः ॥ * ॥ प्रियशब्दस्य केवलस्येहोपदेशादुत्तरपदमनियतम् । तेन प्रियगुडः । गुडप्रियः ॥ प्रियविश्वः । विश्वप्रियः ॥ प्रियदधिः । दधिप्रियः ॥ एतेन चा॰ ॰हिताग्न्यादयो गणाधीता एव पाठ्या नाधिकप्रयोगाः[5] । तेनाहित॰ वसुरित्यादौ यथाप्राप्त एव विकल्पः ॥ ८० ॥

जातादन्तः सपुत्रोऽथ तैलं मद्यं च पीततः ।
गड्वादेः सप्तमी क्तान्तं जातिकालसुखादितः ॥ ८१ ॥

---

[1] सन्तो A D ; संति C ; cf P II 2, 37

[2] Bh ott 9 111 ; °नीतीतिप्रश्न° D ; नीतिनिष्णाप्र ed 1828 ; B C F om from भट्टिकाव्ये to यथा वा

[3] S sup 4 41 ; °विरद्यैः A ; विरिद्यै D

[4] B C F om from कृतगुरु°

[5] एतेन वाहि° B C ; नाधिकाप्रयोगा C

तम्प्रभृतीत्यादीनामपि क्रियाविशेषणशब्दानां व्युत्पत्तिरनेनैव द्रष्टव्या ॥ ८५ ॥ इति तिष्ठद्ग्वादिः ॥

ऊरीभ्रंशकलोररीगुलुगुधाधूसीस्वधाविःसजूर्-[1]
धूलीध्वंसकलोरुरीमसमसाविक्लीफलीमससाः।
ताली संशकला फलू च शकला[2] स्वाहा वषट्श्रौषटौ
वेताली च मशूपलीगुलुगुलातालीवितालीश्रुदः[3]॥ ९६॥

ऊर्यादिच्व्यादिना[4] सूत्रेणोर्यादयः सुबन्ता श्वादिना सह समस्यन्ते। स समासस्तत्पुरुषो भवति ॥ * ॥ ऊरीत्यङ्गीकारे विस्तारे च। ऊरीकृत्य। अङ्गीकृत्य विस्तारं कृत्वा वेत्यर्थः ॥ केचिद् अनुकरणविस्तारयोरिति पठन्ति। अपरे भृशार्थशब्दप्रशंसासु[5]। यथा।

तदूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते[6] ॥ * ॥

भ्रंशकलेति हिंसायाम्। भ्रंशकलाकृत्य। हिंसित्वेत्यर्थः ॥ * ॥ ऊररी। ऊरीवत् ॥ * ॥ गुलुगुधेति पीडायाम्। गुलुगुधाकृत्य[7]। पीडयित्वेत्यर्थः। क्रीडायामित्यन्ये ॥ गुलूगुधेत्यन्ये[8] ॥ * ॥ धूसीति विस्तारे। धूसीकृत्य। विस्तार्येत्यर्थः ॥ धूसी कान्ताविति शाकटायनः। अपरे धूसी काङ्क्षायाम्[9]। धूसीकृत्य। काङ्क्षां कृत्वेत्यर्थः ॥ * ॥ स्वधेति संप्रदाने। स्वधाकृत्य स्वधाशब्दोच्चारितमन्त्रादिकर्म[10] कृत्वा गत इत्यर्थः॥

---

१ ऊरीभ्रंस° A ; °गुलगुधा° F.
२ तालो संसकला A B C E F. ; °भ्रंसकला° D ; °सकला MSS
३ °आवालीवितालो° B C F, °आतालीविवाली° A ; °श्रद्. A D. E F.
४ ? ऊरुकृती° A ; इरुक्रीत्यादिना D, ऊर्यादिना C
५ भृशार्थशब्द° B, भृशारायशब्द° C, भृशार्थप्रशंसासु D
६ Śi° 2, 30 ; वितायते A ; विधीयते D, B has the whole stanza.
७ गुलगुधेति° गुलगुधाकृत्य। F.
८ ? Thus B, गुलुगुधेत्यन्य: A ; गुधुगुधेत्यन्ये C ; om. D ।
९ B C om. धूसी काङ्क्षायां.
१० स्वधादिशब्दो° A. ; °आम्न्यादि° C.

वषितिप्रीत्योरित्यन्ये ॥•॥ एवं स्वाहावषट्श्रौषड्वौषटामर्थो द्रष्टव्यः। वषट् पूजायामित्यन्ये। एतेषां संप्रदानार्थत्वात्करोतिनैव संबन्धः ॥•॥ आविस्। इति प्राकाश्ये। यथा।

तेषामाविरभूद्ब्रह्मा परिम्लानमुखश्रियाम्[1]।

आविष्करोति। प्रकटयतीत्यर्थः। आविःशब्दस्येह पाठात्पूर्वत्वे[2] धातोः प्रागेव निपातः। एवं च योऽयं प्रयोगः[3]।

वारुणीमदविशङ्कमथाविश्चुम्बितोऽभवदमाविव रागः ॥

इति। तथा। भृशदुर्विभ्रमस्ततः फणीन्द्रा
विषमाग्नीभिरनारतं वमन्तः।
अभवन् युगपद्विलोलजिह्वा-
युगलीढोभयसृक्कभागमाविः[4] ॥

इति च प्रमादज एव नाम्नाभ्युद्धारः[5]। आविरभवद्रागः। आविरभवन्फणीन्द्रा इति क्रियायोगस्य समीहितत्वात् ॥•॥ मजूरिति मद्यार्थे। मजूःकृत्य। मद्यितं माद्यितेन वा कृत्वा गत इत्यर्थः। मद्यार्थत्वादयं कृभ्वस्तिभिर्युज्यते। आविःशब्दस्य[6] प्राकाश्यार्थत्वात् ॥•॥ धूम्रीति विदूरव्याकुलीभावे[7]। धूम्रीकृत्य। विदूराकुलतां[7] कृत्वेत्यर्थः ॥•॥ ध्वंसकला। अनुकरणवत् ॥•॥ उररी। ऊरीवत्[8] ॥•॥ ससससेति ध्वंसकलावत् ॥•॥ विक्री फली। इति विकारे। हिंसायामिति वामनः। विकारार्थत्वात् कृभ्वस्तिभिर्युज्यते। विक्रीकृत्य ॥ अपरे त्वाह्री विक्रीति विचारे। विक्रीकृत्य विचार्येत्यर्थः[9] ॥ फलीकृत्य ॥•॥ मससमेति ससससावत। अपरे [illegible] मससमा ससससेति द्वौ संपूर्णसे संवरणे

1 Kum. 2, 2.
2 पाठात्ते B; मतो C.; पूर्वत्वे corr. B
3 एवंविधो यः° D; Kir. 9, 19
4 Kir. 5, 43; A C D om. the first half
5 इति च प्रमाद° B; नाम्युद्धारः C.
6 आविःशब्दस्य B C F
7 विदूर° A B　विदूर° C.
8 उररीवत् B C D
9 D om. from अपरे

याच्चिरित्यनेन[1] वा समस्यन्ते। स च तत्पुरुषसंज्ञो भवति। साचात्कृत्य। साचात् कृत्वा। असाचाद्भूतं साचात् कृत्वेत्यर्थः ॥ * ॥ बीजरुहेति रुहिक्रियार्थः। बीजरुहाकरोति सेवकः ॥ शोभायामित्यन्ये ॥ * ॥ नमस्कृत्य ॥ * ॥ प्रमहने। इत्युत्साहे सामर्थ्ये[2] च। प्रमहनेकृत्य ॥ * ॥ चिन्ता। इति मानसे व्यापारे। चिन्ताकृत्य ॥ चित्तेति कश्चित्। स चाचित्ता चित्ता कृत्वा। चित्ताकृत्य[3]। अव्ययत्वादसमासेऽपि विभक्त्यश्रवणमव्ययत्वं च स्वरादेराकृतिगणत्वादित्याह। एवमन्येष्वपि ॥ * ॥ आविष्कृत्य ॥ * ॥ रोचना। इति[4] अङ्गीत्पादने प्रशंसायां च। रोचनाकृत्य ॥ लोचनेति दीप्तो कश्चिदाह ॥ * ॥ बीजर्या। इति जरणक्रियार्थः। बीजर्याकृत्य धनस्य[5] गतः ॥ शोभार्थ इत्यन्ये ॥ * ॥ लवणमिति रुच्यर्थे। लवणंकृत्य ॥ * ॥ सह। इति संबद्धार्थः। सहकृत्य ॥ * ॥ प्रतपने। इति तापार्थः। मिथ्याकृतां प्रतपनेकृदय चितीशः[6] ॥ वितपन इत्यपि वामनः[7] ॥ * ॥ भद्रा इत्यालोचनाप्रशंसामङ्गलेषु। अभद्राभद्राकरणं पूर्वम्। भद्राकृत्य ॥ केचिद् अभद्रां भद्रां कृत्वेति विग्रहे विभक्तिमुच्चारयन्ति ॥ * ॥ अर्थेकृत्य श्लोकं पठति। सार्थकं कृत्वेत्यर्थः। यद्वा। अर्थेकृत्य वदति। सप्रयोजनं कृत्वा वदतीत्यर्थः। यथा क्लिन्नपस्य[8]।

साचात्कृतेऽथ लवणंकृति दिङ्मुखानाम्[9]
उष्णंकृतोऽर्थिंपि वशेकृदमाकृदास्ते[10]।

---

[1] °साचादाद्योच्चिरित्य° A, साचादाद्यो च्चिरित्य° B, साचादाद्योरित्य° [illegible] F, साचादाद्योः च्चिरित्य° D, cf P 1, 4, 74 V

[2] सामर्थे A, साहित्यादर्थे D

[3] स चाचित्ता कृत्वा चित्य। A, स वा चित्ता कृत्वा° C, चित्ता कृत्वा चित्ताकृत्य D

[4] रोचते तु A

[5] वनस्य A, वतस्य D

[6] मिथ्याकृता° A D, मिथ्याकृत° B F, मिथ्याकृतप्र° C, °कृदर्थ corr D.

[7] इति वामन D

[8] क्लिलपस्य B, cf p ८०, note ६

[9] साचात्कृत्याथ° D

[10] उष्णकृतोर्थिपयि वतीकृद° D, °विपिविशेकृद्मा° F

आस्थाकृताः कृतनमस्कृतयोऽर्थमर्घ्य-[1]

कृत्य मती च नृपती च नृपस्य जग्मुः ॥

अग्नौकृत्य । अग्नौ कृत्वा ।

अग्नौकृतामथ ऊतैरुदकंकृदंशाव्

आर्द्रीकृते विहसनेकृति पद्मिनीनाम् [2]॥

अग्नाविति निर्देशे शाकटायनः ॥ ० ॥ अमा । इति रहःसमवायसंयोग-
सामर्थ्येषु । अमाकृत्य ॥ ० ॥ अच्छाकृत्य । यथा ।

शीतंकृदर्चिषि तटीमपराम्बुधेः सं-

मर्याचिकीर्षति रवावुदयाद्रिशृङ्गम्[3] ।

प्रादुष्कृता मिलितकोकयुगे मुहूर्तम्

अच्छाकृतेव वियता सरसि स्वलक्ष्मीम्[4] ॥

प्राजरुहा । इति रुहिक्रियार्थः । प्राजरुहाकृत्य पर्जन्यो निवृत्तः[5] ॥
शोभार्थ इत्यन्ये ॥ ० ॥ उदकंकृत्य ॥ ० ॥ विसहने । प्रसहनेवत् ॥ ० ॥ मि-
थ्याकृत्य[6] ॥ ० ॥ आर्द्रीकृत्य ॥ आर्द्रे । इत्येकारान्तमपि कश्चित् । आर्द्रे-
कृत्य ॥ ० ॥ आस्था । इत्यादरे प्रतिज्ञायां च । आस्थाकृत्य ॥ ० ॥ प्रा-
जर्या । इति बीजर्यावत्[7] ॥ प्राजुरा । इत्यपि शाकटायनः[8] ॥ ० ॥
चिन्ताकृताग्नितहितो रिविकल्पमेकृत् ॥ शाकटायनस्तु विकपने[9] प्रकपने

---

१ आस्थाकृता कृत० A ; आस्थिकृताः कृत० D

२ उदधिकृद्माषार्द्रीकृते A ; उदकंकृदंशावर्यंकृते० C ; ०कृद्मापार्द्रीकृते विहसने० D , ०वर्षेकृते वि० B ; कृद्मा-वर्यंकृते० E.

३ तटीमपराम्बुधि० समर्या विचर्षति० C.

४ मुहूर्तमच्छाभिमच्छाकृतेव० C. मुहूर्तमच्छाकृतेव० A ; ०कोकयुगेमुहूर्तं-मच्छाकृतेव वियता सरति स्व० F

५ पर्जन्यो० B ; पर्यान्या० C ; ०कृत्य निवृत्तः D

६ उदककृत्वा कृताहमेघृत्य मिथ्या-कृत्य D

७ चाजर्यंति० C

८ प्राजरा० C ; D om. इति

९ ? विकपने A. C B ; C. F. om. प्रकपने

वैरूप्ये। विकपने हिंसायाम्। प्रकपने[1] संताप इत्यन्ये। इत्याह॥*॥ विहसनेकृत्य॥*॥ शीतंकृत्य॥ शीतमनादर इति शाकटायनः॥*॥ वश। इत्यस्वातन्त्र्ये। वशेकृत्य॥*॥ प्रादुष्कृत्य॥*॥

विकम्पनेप्रभृतीनामेजन्तत्वं[2] लवणंप्रभृतीनां मान्तत्वं च गणपाठसामर्थ्यादेव। अथवा। एते सप्तमीप्रतिरूपका द्वितीयाप्रतिरूपकाश्च निपाताः॥ चादित्वाभावे। आस्थां कृत्वा। अग्नौ कृत्वा जलं तापयतीत्यादि स्यात्॥ आकृतिगणोऽयम्। तेन पर्यटनंकृत्तिसंसर्याप्रभृतयो द्रष्टव्याः॥ ९८॥ इति साक्षादादिः॥

स्युर्याजकोद्वर्तककर्तृकारकाः
प्रयोजकोत्सादकभर्तृवर्तकाः।
अध्यापकस्नापकगोप्तृपूजकास्
तुर्यः परेस्थारकवेषकाविमौ[3]॥ ९९॥

याजकादिभिः शब्दैः सुबन्तं पदम् अकयाजकादिभिरित्यनेन समस्यते। स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति॥*॥ ब्राह्मणानां याजकः। ब्राह्मणयाजकः। याजयिता॥*॥ शरीरस्योद्वर्तकः। शरीरोद्वर्तकः॥*॥ प्रणम्य सर्वकर्तारम्[4]॥*॥ धर्मस्य कारकः। धर्मकारकः॥*॥ तत्प्रयोजककर्तृत्वमुपैति मम जल्पतः[5]॥*॥ रिपूणामुत्सादकः। रिपूत्सादकः॥ छद अपवारण उत्पूर्वः। क्षत्रियस्योच्छादकः। क्षत्रियोच्छादक इति शाकटायनः॥*॥ भुवो भर्ता। भूभर्ता॥*॥ वर्तयतीति वर्तकः। भाष्यस्य वर्तकः। भाष्यवर्तकः॥*॥ पुत्राणामध्यापकः। पुत्रा-

---

१ विकपने हिसायां प्रकपने Γ
२ विकपनेप्र० A. B C
३ D corr गोपपूज०, परीवारकवे यकावसौ C
४ Beginning of Trilochanadâsa's Kâtantravṛttopañjikâ, cf. Kât ॥ 466
५ Srup 2, 71

ध्यापकः ॥ * ॥ स्नापयतीति स्नापकः । राज्ञः स्नापकः । राजस्नापकः ॥ * ॥ धात्र्या गोपकः । धात्रीगोपकः ॥ * ॥ साधूनां पूजकः । साधुपूजकः ॥ * ॥ ब्राह्मणानां तुर्यः । ब्राह्मणतुर्यः ॥ * ॥ परिचरतीति परिचारकः । गुरोः परिचारकः । गुरुपरिचारकः ॥ * ॥ परिवेवेष्टि । परिवेषकः । राज्ञः परिवेषकः । राजपरिवेषकः ॥ यद्वा । घृतस्य परिवेषकः । घृतपरिवेषकः ॥ ९९ ॥

गणको रथपत्तिभ्यां चतुर्थोन्मादकौ तथा ।
होता द्वि चि च तीयान्तं तुरीयोऽपि[1] सतां मतः ॥ १०० ॥

रथानां गणकः । रथगणकः ॥ पत्तीनां गणकः । पत्तिगणकः ॥ * ॥ आत्मनश्चतुर्थः । आत्मचतुर्थः ॥ * ॥ चित्तस्योन्मादकः । चित्तोन्मादकः ॥ * ॥ चौरस्य होता । चौरहोता ॥ * ॥ राज्ञां द्वितीयः । राजद्वितीयः ॥ राज्ञां तृतीयः । राजतृतीयः ॥ राज्ञां तुरीयः । राजतुरीयः । तुरीयोऽपि सतां मत इति साभिप्रायम् । तेन द्वितीयतृतीयेत्यादि[2] सूत्रं ग्रहणत्वे व्यर्थम् । गणसमाश्रयणमेव श्रेयः ।

क्रियानुगतिमास्थाय लोके ख्यातिमुपागताः ।
ये कान्ताः पावकाद्यास्ते द्रष्टव्या याजकादिषु ॥

तेन गोमयानां पावकः । गोमयपावकः ॥ गृहस्य दीपकः । गृहदीपकः ॥ पिष्टस्य मोदकः । पिष्टमोदक इत्यादि ॥ न कर्तरीति प्रतिषेधे[3] प्राप्ते पाठः ॥ १०० ॥ इति याजकादिः ॥

शौण्डव्याडौ निपुणचपलौ पण्डितान्तःप्रवीणाः[4]
स्यात् संवीतः कुशलकितवाधीनधूर्तप्रधानम् ।

---

१ चतुर्थोऽपि F
२ Pān II 2, 3
३ निषेधे C. D.
४ पंडितांतप्रवीणाः F, °प्रवीणः C.

सव्यध्यानप्रवणविदिताः[1] सारगुर्वायसाः स्युः[2]
सिद्धो बन्धः कटकविरसौ शेखरः शुष्कमक्षौ[3] ॥ १०१ ॥

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः सह सप्तमी शौण्डैरित्यनेन वा समस्यते । स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ॥ अक्षेषु प्रसक्तः[4] शौण्डः । अक्षशौण्डः ॥ वृत्तौ प्रसक्तक्रियाया[4] अन्तर्भावः शौण्डः प्रवीणः । यथा पण्डितश्रीसागरचन्द्रस्य[5] ।

द्रव्याश्रयाः श्रीजयसिंहदेव[6] गुणाः कणादेन महर्षिणोक्ताः ।
त्वया पुनः पण्डितदानशौण्ड गुणाश्रयं द्रव्यमपि व्यधायि[7] ॥
यद्यपि शौण्डशब्दो मद्यपे रूढस्तथापि लक्षणया प्रवीणोऽपि भण्यते । दुर्व्यसनी वा ॥

पानशौण्डः श्रियं नेता नात्यन्तीमलमुन्मनाः[8] ॥

इति मुख्यार्थोऽपि[9] समासभाक् ॥ * ॥ अक्षव्याडः ॥ * ॥ आचारनिपुणः ॥ * ॥ वाक्चपलः ॥ * ॥ रणपण्डितः ॥ * ॥ ते नालिकेरान्तरपः पिबन्तः[10] । न चैतत् षष्ठीसमासेन सिध्यतीति शक्यं प्रतिपत्तुमर्थभेदात् । न ह्यर्णवेऽन्तर् अर्णवस्यान्तरिति चैकोऽर्थः । किं चाव्ययत्वात्षष्ठीसमासप्रतिषेधः ॥ श्रीभोजस्त्वन्तरशब्दं पपाठ ॥ * ॥ शास्त्रप्रवीणः । शाकटायनस्तु । अर्थप्रवीणः[11] । अर्थविषये निपुण इत्याह ॥ * ॥ लोक-

---

१ भव्यध्यान॰ E , भव्याधान॰ F , मध्यध्यान॰ C , सुध्यध्यान॰ D , ॰प्रणवविदिता. (!) MSS

२ गुर्वायसाश्च E , ॰यशास्त्र D

३ शुष्कपक्षौ B

४ प्रशक्त॰ A D

५ Thus B F , पंडित । सागरच द्रस्य A , पंडितश्च सागर॰ C , पंडित रामचंद्रस्य (corr from ॰सामचद्रस्य) D

६ श्रीयुतसिंहदेव F

७ ॰शौंडो गुणाश्रयद्रव्यमसि व्यधायि D and om the first half sloka

८ Bhattik 5, 19, ॰शौंडश्रिय॰ MSS , ? नात्यतीना त्वमु॰ A B D F , वेतान्यतीना त्वमु॰ C

९ मुख्योपि A

१० Sisup 3,81, [नारिकेला॰ eds]

११ ? अर्थसवीण. A B

संवीतः ॥ * ॥ सेवाकुशलः ॥ * ॥ अचकितवः ॥ * ॥ जिनवचनाधीनः[1] । अधीनशब्दोऽस्मादेव गणपाठात् तस्याधीन इति ज्ञापकादा खप्रत्ययान्तो बोद्धव्यः ॥ अथवा । अधिगत इनम्[2] । अधिगत इनोऽनेनेति वा । अधीनः । यथा लोकाधीनः[3] ॥ * ॥ अचधूर्तः ॥ * ॥ विबुधप्रधानम् ॥ * ॥ कार्यसव्यः[4] । कार्यविषयेऽनिपुण[5] इत्यर्थः ॥ * ॥ कर्मध्यानः । कर्मसु युक्त इत्यर्थः[6] ॥ * ॥ पृथिवीप्रणवः[7] ॥ * ॥ पृथिवीविदितः ॥ * ॥ लघिसारः ॥ * ॥ मध्येगुरुः ॥ * ॥ कायायसः । कायविषय[8] औदरिक इत्यर्थः ॥ * ॥ काम्पिल्यविन्दुः ॥ * ॥ चक्रबन्धः ॥ * ॥ हस्तकटकः ॥ * ॥ अवसानविरसः ॥ * ॥ शिरःशेखरः ॥ * ॥ छायागुच्छकः ॥ * ॥ कुम्भीपकः ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन व्यवहारपटुः । आतपरमणीय[9] इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ १०१ ॥ इति शौण्डादिः ॥

पात्रेसमितास्मितबहुलौ[10] गेहगोष्ठप्रगल्भ-
क्ष्वेडिनर्दिन्विजितिपटवः पण्डितम्याडशूराः ।
गर्भाच्छूरः सुहितसहितस्तम्भदम्भौ च धीरः
पिण्डीशूरो मणकृमिरथो कूपमण्डूकयुक्तः ॥ १०२ ॥

पात्रेसमितादयः सप्तमीतत्पुरुषा निपात्यन्ते । क्षेपे गम्यमाने पा-

---

१ जितमघव॰ A , अन॰ B F , गज॰ C

२ इन इति C ; अधिगतमिनो D

३ यतो लो॰ A , om C

४ ? कार्यसव्य A ; कार्य मध्य. B , कार्यमध्य. C ; कार्यभव्य D ; ॰मव्य F

५ अनिपुण A , orig D , ॰येनिपुण B C. F.

६ ? कर्मध्यानः ।॰ A ; ॰कर्मयुक्त C , कर्मसु शक्त D ; कर्मसु व्यक्त॰ F

७ Thus B C. D F ; पृथिवीप्रवीणः A —Correct प्रणव for the conjectured प्रवर in şl 101 [? Prof Roth says 'Might be a drum in the ground (cf पणव) i.e a hole covered over with boards to be beaten upon, cf उपरव.' Prof Weber 'As it were a drum standing on the ground (& hence not sounding), cf Hâla Sapt 230 in Zeitsch D M Ges 29, p 412, 1 1']

८ कार्यायस ॰A F , om D . कार्यविषये A D F . ॰उदरिक॰C . घोदारिक॰B.

९ व्यवहारपटुरातपरमणीय F

१० Kâs• V II 1,48ed पात्रेसमितादिः MSS both readings , here ag metre

भ्रुजः ॥*॥ इन्द्रावधारिताः ॥*॥ देवाख्याताः । वेदेति रत्नमतिः ॥*॥ क्षपणाख्याताः ॥*॥ विश्रिपं गृहम् । अविश्रिपं विश्रिपं कृतम् । विश्रिपकृतम् ॥ भोजस्तु विश्रिष्ट इत्याह । वामनो गण इत्यपि ॥*॥ निर्धनोपकृताः ॥*॥ ऊको राशिस्थानम् । किलिञ्जा इत्यपरे[1] । ऊकावकल्पिताः ॥*॥ पटूकाः ॥*॥ राशिकल्पिताः ॥*॥ भूतनिराकृताः[2] ॥*॥ श्रमणविश्रुताः ॥*॥ कुशलाख्याताः ॥*॥ कुं भूमिं दुनोति । कुन्दुः । उन्दुरः ।[3] तं मीनाति हिनस्ति । कुन्दुमो मार्जारः । कुन्दुमावकल्पिताः ॥ अपरे तु कन्दुमेति पठन्ति । कन्दुः पाकस्थानम् । तस्मिन्मिनोतीति[4] कन्दुमः । अकन्दुमाः कन्दुमाः कृताः[5] । कन्दुमकृताः शालयः ॥ कुङ्कुमेति रत्नमतिः ॥*॥ वदान्योदीरिताः ॥

कृतादयस्तु सर्वैरपि व्याघ्रादिभिः संबन्धमनुभवन्ति । अश्रेणयः श्रेणयो विहिताः । श्रेणिविहिताः । श्रेणिनिरूपिताः । श्रेण्यासीना इत्यादयो भवन्ति । यत्र सामर्थ्यं नास्ति तत्रेति शब्दाध्याहारो द्रष्टव्यः । अनिर्धना निर्धना इत्युपकृताः । अचपलाश्चपला इत्यपाकृताः । अभूता भूता इति निराकृता इति ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन तूलकृता इत्यादयोऽपि द्रष्टव्याः[6] ॥ १०८ ॥ इति श्रेण्यादिः ॥

कृतादयस्तु यथायोगं व्याख्याताः । ते च

कृतमितभूतोदाहृतविश्रुतकलितावधारितोपकृताः ।
आस्थितनिराकृतोक्ताः संभावितमतविकल्पितासीनाः[7]
॥ ११० ॥

---

१ कलिंजा इत्यपरे B C., चोको॰ कलिंज इत्यपरे । चोकावकल्पिताः F.
२ भूतनिराकृताः C ; om A
५ ॰कद्रूम॰ thrice A
६ तेन कृता इत्यादयो॰ A ; तूलकृताः गणकृता इत्यादयो पि भवन्ति ।

वानरश्या ॥ * ॥ राजान स्वपय इव । राजर्षयः ॥ * ॥ वैरं तरुरिव समूलत्वात् । वैरतरुः ।

बद्धमूलस्य मूलं हि महद्वैरतरोः स्त्रियः[1] ॥

पुरुषवृकः ॥ * ॥ ओष्ठो लौहित्याद्बिम्बमिव ।

ओष्ठेन रामो रामौष्ठबिम्बचुम्बनचुञ्चुना[2] ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन पुरुषव्य इत्यादयोऽपि भवन्ति[3] ॥ १०८ ॥

इति व्याघ्रादिः ॥

श्रेणिः पूगो निधननिपुणब्राह्मणाः पण्डितोऽघो[4]
मन्त्रो मुण्डो निचयचपलक्षत्रियाध्यापकाश्च ।
इन्द्रो देवः कृपणविशिषौ निर्धनोकौ पटुर्वा
राशिर्भूतश्रमणकुशलाः[5] कुन्दुमः स्याद्वदान्यः ॥ १०९ ॥

श्रेणीत्यादयः शब्दा अच्व्यन्ताः कृतादिभिः सह वा समस्यन्ते । समासः कर्मधारयो भवति ॥ * ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः । श्रेणिकृताः पुरुषाः ॥

वणिक्पथे पूगकृतानि यत्र भ्रमागतैरम्बुभिरम्बुराशिः[6] ॥

अनिधनरूपा निधनरूपाः कृताः । निधनकृताः[7] शत्रवः ॥ * ॥ निपुणोदाहृताः ॥ * ॥ ब्राह्मणमताः ॥ पण्डितज्ञाताः ॥ * ॥ मन्त्रमिताः ॥ * ॥ मुण्डसभाविताः ॥ * ॥ निचयोच्चारिताः ॥ * ॥ चपलापाकृताः ॥ * ॥ क्षत्रियमताः[8] ॥ * ॥ अध्यापकोदिताः । अधीतेऽध्यापक इति शकटा-

---

१ Sis 2, 38, A C D om the first pâda

२ Sisup 2 14, रामोष्ठ॰ B C F, ॰चुंवनचुंवना A B D, ॰चंचुना F, ॰चुंवजचुंवजा E

३ A om ऽपि, इत्यादावपिभवति D

४ पंडितोघौ D E, पंडितोघी F

५ ॰श्रवणकुशला A

६ Sisup 3 38

७ अनिधनरूपा निधनकृता A C D

८ क्षत्रियमिता. A, om E

ङ्गजः ॥ * ॥ इन्द्रावधारिताः ॥ * ॥ देवाख्याताः । वेदेति रत्नमतिः ॥ * ॥ क्षपणाख्याताः ॥ * ॥ विशिपं गृहम् । अविशिपं विशिपं कृतम् । विशिपकृतम् ॥ भोजस्तु विशिष्ट इत्याह । वामनो गण इत्यपि ॥ * ॥ निर्धनोपकृताः ॥ * ॥ ऊको राशिस्थानम् । किलिञ्जा इत्यपरे[1] । ऊकावकल्पिताः ॥ * ॥ पटूक्ताः ॥ * ॥ राशिकल्पिताः ॥ * ॥ भूतनिराकृताः[2] ॥ * ॥ श्रमणविश्रुताः ॥ * ॥ कुशलाख्याताः ॥ * ॥ कुं भूमिं दुनोति । कुन्दुः । उन्दुरः ।[3] तं मीनाति हिनस्ति । कुन्दुमो मार्जारः । कुन्दुमावकल्पिताः ॥ अपरे तु कन्दुमेति पठन्ति । कन्दुः पाकस्थानम् । तस्मिन्मिनोतीति[4] कन्दुमः । अकन्दुमाः कन्दुमाः कृताः[5] । कन्दुमकृताः शालयः ॥ कुङ्कुमेति रत्नमतिः ॥ * ॥ वदान्योदीरिताः ॥

कृतादयस्तु सर्वैरपि व्याघ्रादिभिः संबन्धमनुभवन्ति । अश्रेणयः श्रेणयो विहिताः । श्रेणिविहिताः । श्रेणिनिरूपिताः । श्रेण्यासीना इत्यादयो भवन्ति । यत्र सामर्थ्यं नास्ति तत्रेति शब्दाध्याहारो द्रष्टव्यः । अनिर्धना निर्धना इत्युपकृताः । अचपलाश्चपला इत्यपाकृताः । अभूता भूता इति निराकृता इति ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन तूलकृता इत्यादयोऽपि द्रष्टव्याः[6] ॥ १०८ ॥ इति श्रेण्यादिः ॥

कृतादयस्तु यथायोगं व्याख्याताः । ते च

कृतमितभूतोदाहृतविश्रुतकलितावधारितोपकृताः ।
आस्थितनिराकृतोक्ताः संभावितमतविकल्पितासीनाः[7]
॥ ११० ॥

---

१ कलिंजा इत्यपरे B C., ओको॰ कलिंज इत्यपरे । ओकावकल्पिताः E.

२ भूतनिराकृताः C ; om A.

३ कुंदुर्कंदुरः E.; तं मिनोति॰ D ; तं मीना हिनस्ति॰ A

४ कंदु पा॰ D ; कंदू पा॰ A ; तस्मिन्मोतीति A. D

५ ॰कदूम॰ thrice A

६ तेन कृतर इत्यादयो॰ A , तूष्णीकृताः गणकृता इत्यादयो पि भवन्ति । अभूता भूता इति निराकृता इ॰ । D

७ E. om मत ; C. om the second half stanza , D om from कृतादयस्तु

उद्गमचूडा। अभिभवनं निर्भयता वा वर्तत इत्यर्थः ॥ * ॥ एहि यवेति यस्मिन्कर्मणि तद् एहियवम् ॥ अन्यस्तु। एहि यवैरिति यस्मिन्कर्मणी- त्याह ॥ * ॥ भुक्तासुहितः। यो यत्किंचिदश्नित्वा तृप्तो भवति स एव- मुच्यते ॥ * ॥ उद्धर कोष्ठाद्धान्यमन्यद्वा[१]। अवसृज देहीति यस्यां सा। उद्धरावसृजा ॥ ११८ ॥

उच्चावचप्रोहकटोच्चनीच-
निश्चप्रचाः कुन्द्विविचक्षणा च[२]।
विचप्रचा चाचपराचयुक्ता-
ऽकुतोभयाचोपचकांदिशीकाः ॥ ११९ ॥

उच्चं च तदवचं च। उदक् चावाक् चेति वा। उच्चावचम्। यथा।

भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विवेन्दोर्[३]
उच्चावचरुपगतेषु सहस्रसंख्याम् ॥

उच्चितं चावचितं च। उच्चावचमित्यन्ये[४] ॥ * ॥ प्रोह कटमिति य सा प्रोहकटा। प्रोहणं वीरणादेः कटादिभावाय विरचना[५] ॥ उच्चैश्च नीचैश्च यत्तद् उच्चनीचम्। उच्चं च नीचं चेति वा ॥ * ॥ नि च प्रचितं च। निश्चप्रचम्[६]। निश्चितं च प्रचितं च यस्यां क्रियाय निश्चप्रचा ॥ निष्कुषितं च निस्त्वचं च। निस्त्वचमिति केचित्[७]

१ उद्धकोष्ठाद्वा। B ; उद्धर कोष्ठान्। corr. D ; कोष्ठाद्धान्यद्वा C
२ विचप्रवाचाच° F.; उच्चावच° A.; ...नीच° B.; छद्विवि° C.
...

५ प्रोहणं वारणादि° C.; ... च पादैः कटादि° D.
६ B om. from निश्चितं.
७ निस्तुषं च।° A.; °निष... B.; °च त्सचं च।° C.; निष्कु... ...ति D.

कृती वेष्टने । छिन्द्धि विशिष्टं चक्षणमिति यस्यां सा छिन्द्धिविचक्षणा ॥ शाकटायनस्तु । छिन्द्धि विचिणीहीति यस्यां सा छिन्द्धिविचिणा[1] । कर्मप्रविषया क्रिया । निपातनाद्विलोपो विकरणस्य ह्रस्वत्वं चेत्याह ॥ * ॥ विकृतं च प्रकृतं च यस्यां क्रियायां सा विकप्रचा ॥ * ॥ आचितं च पराचितं च । आचपराचम् ॥ अवाक् च परस्ताच्च । आचपराचम्[2] ॥ * ॥ नास्ति कुतोऽपि कस्मादपि भयं यत्र । अकुतोभयम् ।

अकुतोभयसंचाराः षट् कर्माणि प्रकुर्वते[3] ॥

आचितं चोपचितं च । आचोपचम् ॥ आगच्छ चोपगच्छ च यस्मिन्कर्मणि तद् आचोपचमित्यन्ये ॥ * ॥ कां दिशं मजामीति । कांदिशीकः । गणपाठसामर्थ्यादीकण्प्रत्ययः[4] ॥ ११९ ॥

उद्दपनिवपायोद्धमविधमाहोपुरुषिकेहपञ्चम्यः ।
अहमहमिकायहच्छोत्पचनिपचाः प्रोष्यपापीयान्[5] ॥ १२० ॥

उद्दप निवपेति यस्यां सा । उद्दपनिवपा ॥ * ॥ उद्धम विधमेति यस्यां सा । उद्धमविधमा ॥ * ॥ अहो पुरुषोऽहमित्यस्य भावः । आहोपुरुषिका[6] । मनोज्ञादित्वादकञ्[7] ॥ * ॥ इह पञ्चमीति यस्यां क्रियायां सा । इहपञ्चमी ॥ इहपञ्चमीशब्दसंपर्कात्मकरणमधिकारो वा । इहपञ्चमीत्यन्ये ॥ * ॥ अहं शक्तोऽहं शक्त इत्यस्ति यस्यां सा । अहमहमिका । स्वार्थि-

---

१ विचिणीहीति° छंदिविचणा A ; विचणोहीति° छंदिविचणा B , छंद्धि विचिचिणीहि° छंदिविचचणा F — B, and Gaṇaratnāv have छन्त्विचचणा, also Kāś V. ed ; but MSS I O 2440, Beng As Soc छन्धिविचचणा [छेत ईदिदि ? विचचणेति यस्यामभिधीयते सा छेतविचचणा । Gaṇaratnāv]

२ Gaṇaratnāv explains both ways

३ अकुतोभयं । स° C , कुर्वते A D

४ °सामर्थ्यादीकक् D , कांदिशाक° । °आकण्प्र° C , °र्थ्यात् टीकण्प्रत्यय F

५ °निपचा प्रोषपापीयान् A , प्रोषपापीन् C

६ °अहोपुरुषिका° A B , ऽहमित्यस्यां क्रियायां corr D

७ मनोज्ञादित्वादिति क्वचित् D , not mentioned in the *manojñādi* 400 10

उद्गमचूडा । अभिभवनं निर्भयता वा वर्तत इत्यर्थः ॥ * ॥ एहि यवेति यस्मिन्कर्मणि तद् एहियवम् ॥ अन्यस्तु । एहि यवैरिति यस्मिन्कर्मणी-त्याह ॥ * ॥ भुक्तासुहितः । यो यत्किंचिदश्निला तृप्तो भवति स एव-मुच्यते ॥ * ॥ उद्धर कोष्ठाद्धान्यमन्यदा[1] । अवसृज देहीति यस्यां सा । उद्धरावसृजा ॥ ११८ ॥

उच्चावचप्रोहकटोच्चनीच-
　निश्चप्रचाः कृन्द्धिविचक्षणा च[2] ।
विचप्रचा चाचपराचयुक्ता-
　ऽकुतोभयाचोपचकांदिशीकाः ॥ ११९ ॥

उच्चं च तदवचं च । उदक् चावाक् चेति वा । उच्चावचम् । यथा ।

भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विवेन्दोर्[3]
　उच्चावचैरुपगतेषु सहस्रसंख्याम् ॥

उचितं चावचितं च । उच्चावचमित्यन्ये[4] ॥ * ॥ प्रोह कटमिति यस्यां सा प्रोहकटा । प्रोहणं वीरणादेः कटादिभावाय विरचना[5] ॥ * ॥ उच्चैश्च नीचैश्च यत्तद् उच्चनीचम् । उच्चं च नीचं चेति वा ॥ * ॥ निश्चितं च प्रचितं च । निश्चप्रचम्[6] । निश्चितं च प्रचितं च यस्यां क्रियायां सा निश्चप्रचा ॥ निष्कुषितं च निस्तुषं च । निश्चलचमिति केचित्[7] ॥ * ॥

---

१ उद्रकोष्ठादा । B ; उद्धर कोष्ठात् । corr. B ; कोष्ठाद्धान्यदा C
२ विचप्रचाचाच° F, उच्चावच° A ; °कटोच्चनीच° B, ऌद्धिवि° C
३ See 4, 46, इवेन्दोर् eds
४ उचितं च चय° B. C. D ; उच्चा-वचमि° A
५ प्रोहणं वारणादिः° C.; प्रोहणं च पादैः कटादि° D.
६ B om from निश्चितं.
७ निष्कुषं च । ° A.; °निश्चचमिति B ; °च स्तुषं च । ° C.; निष्कुषितं निर्मुषमिति D

कृती वेष्टने । छन्धि विचिणुहं चक्षणमिति यस्यां सा छन्धिविचक्षणा ॥ शाकटायनस्तु । छन्धि विचिणीहीति यस्यां सा छन्धिविचिणा[1] । कर्मासविषया क्रिया । निपातनाद्धिलोपो विकरणस्य ह्रस्वत्वं चेत्याह ॥ * ॥ विक्षतं च प्रक्षतं च यस्यां क्रियायां सा विचप्रचा ॥ * ॥ आचितं च पराचितं च । आचपराचम् ॥ अवाक् च परस्ताच्च । आचपराचम्[2] ॥ * ॥ नास्ति कुतोऽपि कस्मादपि भयं यत्र । अकुतोभयम् ।

अकुतोभयसंचाराः षट् कर्माणि प्रकुर्वते[3] ॥

आचितं चोपचितं च । आचोपचम् ॥ आगच्छ चोपगच्छ च यस्मिन्कर्मणि तद् आचोपचमित्यन्ये ॥ * ॥ कां दिशं व्रजामीति । कांदिशीकः । गणपाठसामर्थ्यादीकण्प्रत्ययः[4] ॥ ११८ ॥

उदपनिवपायोद्धमविधमाहोपुरुषिकेहपञ्चम्यः ।
अहमहमिकायदृच्छोत्पचनिपचाः प्रोप्यपापीयान्[5]॥१२०॥

उदप निवपेति यस्यां सा । उदपनिवपा ॥ * ॥ उद्धम विधमेति यस्यां सा । उद्धमविधमा ॥ * ॥ अहो पुरुषोऽहमित्यस्य भाव. । आहोपुरुषिका[6] । मनोज्ञादित्वादकञ्[7] ॥ * ॥ इह पचामीति यस्यां क्रियायां सा । इहपञ्चमी ॥ इहपञ्चमीशब्दसंपर्कात्मकरणमधिकारो वा । इहपञ्चमीत्यन्ये ॥ * ॥ अहं शक्तोऽहं शक्त इत्यस्ति यस्यां सा । अहमहमिका । स्वार्थि-

[1] विचिणीहीति° छन्धिविचक्षणा A, विचिणीहीति° कंदिविकणा D, छंदि विचिविचिणीहि° छंदिविचक्षणा F.—B3 and Gaṇaratnâ° have छन्नविचक्षणा, also Eg's A ed; but MSS I O 2140, Beng As. Soc छन्धिविचक्षणा [छंत छिंदि हे विचक्षेति यस्यामभिधीयते सा छेत्तविचक्षणा Gaṇaratnâ°]

[2] Gaṇaratnâ° explains both ways

[3] अकुतोभयं । स° C, कुर्वते A D

[4] °सामर्थ्यादीकक् D, कांदिशाकः । °चाकण्प्र° C, °र्थ्यात् ईकप्रत्यय F.

[5] °निपचाः प्रोष्यपापीयान् A, प्रोष्यपापीम् B

[6] अहोपुरुषिका° A B, ऽहमित्यस्यां क्रियायां corr D

[7] मनोज्ञादित्वादिति कश्चित् D; not mentioned in the manojñâdi 403 [illegible]

मिति भोजः[१] ॥*॥ उष्ट्रश्च शशश्च । उष्ट्रशशम् ॥*॥ मूत्रं च शकृच्च । मूत्रशकृत् ॥*॥ भगवान्देवताऽस्याः । भगवत इयं वा । भागवती ॥ भागवती च भागवतश्च । भागवतीभागवतम् ॥*॥ तृणं च काष्ठं च । तृणकाष्ठम् ॥*॥ कुटी च कुटश्च । कुटीकुटम्[२] ॥ कश्चित् कुडी बाला । कुडो बालः । कुडी च कुडश्च । कुडीकुडमित्याह[३] ॥ १३१ ॥

मांसशोणितशब्दोऽपि दर्भपूतीकसंयुतः ।
बालवृद्धं बुधैर्ज्ञेयमुपाध्यायश्च याजकात्[४] ॥ १३२ ॥

मांसं च शोणितं च । मांसशोणितम् ॥*॥ दर्भश्च पूतीकश्च । दर्भपूतीकम् ॥ वामनस्तु दर्भपूतिकमित्याह[५] ॥*॥ बालश्च वृद्धश्च । बालवृद्धम् ॥*॥ याजकश्च । उपाध्यायश्च । याजकोपाध्यायम् ॥*॥

गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितरूपग्रहणादिह न भवति । गोऽश्वौ[६] । गोऽश्वम्[६] ॥ नियतश्चायं गणः ॥ १३२ ॥ इति गवाश्वादिः ॥

हस्ती महेला गणिका कुसूलं
कटोलगण्डोलकटोलकाश्च[७] ।
गण्डोलकाजी च कपोतगण्डौ
काण्डोलकण्डोलकजालयुक्तौ[८] ॥ १३३ ॥

पादस्याहस्त्यादेर्लुगित्यनेन हस्त्यादेर्वर्जितत्वाल्लुक् समासान्तो न

---

१ श्रीभोज. D

२ कुटीकुटी A.—कुटी कुम्भदासी कुट कुम्भ' । यद्वा कुटी पर्णशाला कुटो गृहम् । Ganaratnâv

३ कुडो बल. । कुडा च कुडश्च कुडमित्याह । ▮

४ बालवृद्धं तु वै ज्ञेयमु° A

५ दर्भश्च पूलीक च दर्भपूलीकम् । वामनस्तु दर्भपूतीकमित्याह । ▮ F—°पूतिक (पूतिका वनौषधिविशेषो या सोमवल्लीप्रतिनिधित्वेनोपादीयते) Ganaratnav

६ गौश्चाश्वश्च गोश्वं C, गोश्वौ F

७ कुशूल° A ॥ ▮, कुशूलकटो° F, कटोलकडोलकटो° A

८ च for च° कडोलककडयुक्तौ C, कन्दोलकण्डोलक° D

भवति ॥ * ॥ हस्तिन इव पादावस्य । असौ हस्तिपादः ॥ * ॥ महेला-पादः ॥ * ॥ गणिकापादः ॥ * ॥ कुसूलपादः[१] ॥ * ॥ कटोलपादः ॥ * ॥ गण्डोलपादः ॥ * ॥ कटोलकपादः ॥ * ॥ गण्डोलकपादः ॥ * ॥ अज-पादः ॥ * ॥ कपोतपादः ॥ * ॥ गण्डस्येव पादावस्य । गण्डपादः ॥ * ॥ कण्डोलमिव पादावस्य । कण्डोलपादः ॥ * ॥ कण्डोलक इव पादा-वस्य । कण्डोलकपादः[२] ॥ गण्डोलगण्डोलकशब्दावपि वामनः[३] ॥ * ॥ जालपादः ॥ १२२ ॥ इति हस्त्यादिः ॥

कुम्भस्थूणाशतविकलशीविष्णुगोधैकदासी-[४]
द्रोणीसूचीमुनिशुचिशकृत्कृष्णजालार्द्रलत्वेः[५] ।
सूचाष्टभ्यां कुणिगुणनिराः सूकराद्यैः पपश्च[६]
स्युर्न्तं पादं सुविहितपदादेशमेनं विदन्तु ॥ १३४ ॥

कुम्भाविव पादावस्याः । कुम्भपदी ॥ * ॥ स्थूणपदी ॥ * ॥ शतं पादा यस्याः । शतपदी । खर्जूरकजन्तुः[७] ॥ * ॥ विगतौ पादौ यस्याः । विपदी ॥ * ॥ कलशीव[८] पादावस्याः । कलशीपदी[९] ॥ * ॥ विष्णोरिव पादावस्याः । विष्णुपदी ॥ * ॥ एवं गोधापदी ॥ * ॥ एकः पादो यस्याः । एकपदी ॥ केचिन्न पठन्ति ।[१०] एकपादित्यपि हि स्त्रियां दृश्यते ॥ अन्ये

---

१ कुशूलपादः A B C F

२ कडोलकमिव° F, om D

3 गंडोलगडोलक । शब्दाव° A, गंडोलगंडोलशब्दाव° B — ? एव for अपि, hAs V. ed has गण्डोल । गण्डोलक । [and कटोल for which MS I O 2140 कुद्दाल (as Gaṇaratnās), MS Beng As Soc. पटोल] Besides the above three couples of words (also Bo), Gaṇaratnās has घंटोम, कंटोलक

४ कलसी° A B C.

५ सशत् for शशत् A C F

६ शूकर° A B C, शूकराद्यै° F

७ ? °तनु or तन्तु, A, °तन्त B C, कर्जुरकतनु F, खरकतनु D — शत पदी ओषधिविशेषो जंतुविशेषो वा । Gaṇaratnāv

८ कलसीव MSS

९ कलसी twice B C D, once A F

१० D corr केचित्तु पठन्ति एकपदा इत्यपीह° D

दिमुसला ॥ केचिद् द्वौ दण्डौ यस्मिन्संग्रामे । उभौ कर्णावस्य प्रासादस्य । उभाकर्णीत्यादौ क्रियाया अन्यचाप्यन्यपदार्थे प्रतिपन्नाः । स्वद्विवचनं विनाप्युभशब्दस्य वृत्तौ प्रयोगो गणपाठात्[१] ॥ १३८ ॥ इति द्विदण्ड्यादिः ॥

प्रियाकान्तामनोज्ञास्वाकल्याणीभक्तिदुर्भगाः[२] ।
सचिवावामनाक्षान्ताचपलानिचितासमाः[३] ॥ १३९ ॥

सुभगा दुहिता वात्या वामाथ तनया तथा[४] ।
कुक्कुटाण्डमृगक्षीरकाकशावादयो मताः[५] ॥ १४० ॥

पुंवत्कर्मधारयेत्यादिना प्रियादिषूत्तरपदेषु पुंस्त्री[६] न भवति ॥ ० ॥ कल्याणी प्रिया यस्य । कल्याणीप्रियः ॥ ० ॥ दर्शनीयाकान्तः ॥ ० ॥ भव्यामनोज्ञः ॥ ० ॥ कल्याणीस्वः[७] ॥ ० ॥ प्रियाकल्याणीकः ॥ ० ॥ वाग्देवताभक्तिः ॥ कथं दृढभक्तिः । दृढं भक्तिरस्येति[८] नपुंसकमत्र पूर्वपदम् । भोजस्तु भक्तौ च कर्मधारयायामित्यनेन सूत्रेण भवानीभक्तिरित्यादि भवति भावसाधनायां [illegible] स्थिरभक्तिर्दृष्टभक्तिर्भवान्येत्यादि भवतीत्याह[९] ॥ ० ॥ कल्याणीदुर्भगः ॥ ० ॥ प्रियासचिवः ॥ ० ॥ प्रिया-

१ । सुस्त्रिद्विवचनं विना॰ P.; विनाप्यंश उभ॰ A ; B om. from स्वद्विवचनं.

२ मनोज्ञास्वा॰ A.

३ सचिव॰ B.; क्षान्ता for चपला B C.; निचिताः समाः A ; निचिता॰ C.

४ वात्यावामथ॰ A ; वात्याथामतानयावाच्या E.; वात्यावामता तनया [sic] तथा D ; वात्यावामाथ तनया॰ F.

५ कुक्कुटाण्ड॰ B ; काकशावाद्यो॰ A.; काकशाव॰ C.

६ स्त्री B C., cf P vi 3, 34.

७ कल्याणीमनोज्ञः. A

८ दृढभक्तिरस्येति B.; कथं दृढभक्तिरस्येति D

९ स्थिरभक्तिर्भवान्या इत्यादि भ॰ A ; D om. from भोजस्तु — स्थिरभक्तिः [illegible]; दृढभक्तिर्भवान्या [illegible]

वामनः ॥ * ॥ प्रियाचान्तः ॥ प्रियारचान्त इत्यपि कश्चित्[1] ॥ * ॥ प्रियाचपलः ॥ * ॥ प्रियानिचितः ॥ * ॥ दर्शनीयासमः ॥ १३९ ॥

कल्याणीसुभगः ॥ * ॥ कल्याणीदुहितृकः ॥ * ॥ कल्याणी वाच्या यस्य । कल्याणीवाच्यः ॥ भोजस्तु[2] कल्याणीवाल इत्याह ॥ * ॥ प्रियावामः ॥ * ॥ कल्याणीतनयः ॥

अस्वार्थे[3] इत्येव । कल्याणप्रिया । कल्याणमनोज्ञा । इत्यादि ॥ भद्रेश्वराचार्यस्तु ।

किंच स्वा दुर्भगा कान्ता रचान्ता निचिता समा ।
सचिवा चपला भक्तिर्वाल्येति स्वादयो दश ॥

इति स्वादी वेत्यनेन[4] विकल्पेन पुंवद्भावं मन्यते ॥ * ॥ इति प्रियादिः ॥

कुक्कुट्यादयोऽण्डादिषु वेत्यनेन कुक्कुट्यादयः शब्दाः स्त्रीलिङ्गा अण्डादिपूत्तरपदेषु[5] पुंवद्वा भवन्ति ॥ * ॥ कुक्कुट्या अण्डम् । कुक्कुटाण्डम् । कुक्कुट्यण्डम् ॥ * ॥ मृगचीरम् । मृगीचीरम् ॥ * ॥ काकशावः । काकीशावः ॥ * ॥ आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् ॥ मयूराण्डम् । मयूर्यण्डम् ॥ काकाण्डम् । काक्यण्डम् ॥ मृगपदम् । मृगीपदम् ॥ मृगीव चपला । मृगचपला । मृगीचपला ॥ हंसगद्गदा । हंसीगद्गदा । इत्यादयो भवन्ति ॥ * ॥ अयं विकल्पो भोजदेवाभिप्रायेण[6] । शाकटायनस्तु नित्यमिच्छति ॥ १४० ॥ इति कुक्कुटाण्डादिः ॥

कोटरमिश्रकसिध्रकसारिकपुरगा गणे समाख्याताः[7] ।
अञ्जनभञ्जनकिंशुकलोहितखञ्जा नलः शाल्वः ॥ १४१ ॥

---

१ प्रियारचम॰ A.; क्वचित् B C.F.
२ श्रीभोजस्तु D.
३ चन्यार्थे F.; चस्वार्थे C.
४ वेत्यनेन A D.
५ ॰पदस्थेषु P.
६ II om from काकाण्डं to भोजदे.
७ गणे ख्याताः A.

आशीरिष्टस्याशंसायां दंष्ट्रायामनिलाशिनाम् ।
आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति[1] ॥

तस्यां विषमस्य[2] । आशीविषः । इत्येके ॥ * ॥ पुरो दाश्यत[3] इति पुरोडाशः । पिष्टपिण्डः । यथा ।

पुरोडाशभुजामिष्टमिष्टं कर्तुमलंतराम्[4] ॥

षड्भिः प्रकारैः । षड्धा ॥ * ॥ नितरां लूयते स्वशरीरादहिः सि... सरीसृपैरिति[5] निर्ल्वयनी । भुजङ्गमुक्ता त्वक् ॥ * ॥ स्वयं राध्न... स्वराः ॥ * ॥ प्रत्यूहे रम्बते शब्दायते[6] । हेरम्बो गणपतिः ॥ * ॥ ... रोगान् हन्तीति । आरग्वधः ॥ * ॥ आध्मायन्ति जनास्तमिति । ... घण्टें कः ॥ * ॥ षड् दन्ता अस्य । षोडन् । षोडती ॥ * ॥ ... इस्यापत्यम् । अत इञ् । वाड्वलिः[7] ॥ * ॥ यूनां मनो गां... मन्मथः ॥ १४७ ॥

पृथिव्यां जीर्यतीति कुञ्जरः ॥ * ॥ लुच्यतेऽपनीयत इति लुग् नाम लोपः । यथा । प्रत्ययलुकां चानाम्[1] ॥ * ॥ मृदमालीयते । मृत्पणालः ॥ * ॥ जीवनं जलं तस्य मूतः पुटबन्धः[2]। जीमूतः ॥ * ॥ मह्यां रौतीति मयूरः ॥ * ॥ हिनस्तीति सिंहः ॥ * ॥ शकस्यान्धुः । शकन्धुः ॥ * ॥ कर्कस्यान्धुः । कर्कन्धुः । बदरी ॥ * ॥ दध्नि तिष्ठतीति दधित्थः ॥ * ॥ भुवन्तः सीदन्त्यस्यामिति[3]। वृसी । मुनीनामासनम् ॥ * ॥ मह्यां तिष्ठतीति महित्थः ॥ * ॥ पारे[4] पततीति पारापतः ॥ * ॥ मेहनस्य खस्य[5] माला । मेखला ॥ १४८ ॥

दिवः स्थाने दिवोऽचि स्याद् दिव् च दीर्घे पुनः परे।
उकारोकारयोश्च पश्चातोऽर्धादिके तलुक्[6]॥ १४९ ॥

दिवः स्थाने दिवोऽचि स्यादिति । दिवाधीश्वरः । दिवाङ्गना ।[7] दिवौकसः ॥ * ॥ दीर्घेऽचि पुनर्न केवलं दिवः स्थाने दिवो भवति दिव् च । दिवीश्वरः । दिवेश्वरः ॥ दिवूढा । दिवोढा ॥ दिवूतिः । दिवोतिः ॥ * ॥ उकारोकारयोश्चेति । द्यूद्यानम् । दिवोद्यानम् । यथा ।

उद्यद्द्यूद्यानवाप्यां बहुलतमतमः पङ्कपूरं विदार्य[8] ॥

दिवोद्गतिः । द्यूद्गतिः ॥ द्यूहा । दिवूहा । दिवोहा । ऊकारे रूपत्रयम् ॥ * ॥ पश्चातोऽर्धादिके तलुक्[9]। पश्चाच्छब्दस्यार्धादावुत्तरपदे ऽन्त्यतकारस्य लुग्भवति । पश्चार्धम् । पश्चिमार्धमित्यर्थः । यथा ।

---

[1] Kātantra iv 1, 4

[2] जीवनस्य मूत° Ms. V., जीवनं नीति जीवनस्य जलस्य मूतः पुटइति वा Ṛajñ.

[3] Thus also Ms. V. मृदतोऽस्यां ...पविशतीति वृसी व्रतीनामासनं

[4] पार C.

[5] °खनस्य A, खिन्नस्य F, om C.

[6] च लुक् । A B, C om this śloka.

[7] D adds दिवेह, A दिवेह.

[8] Mayūra's Sūryaśataka 79 ed Vidyāh., °बहुलतमतम° ed. Haeberl.

[9] च लुक् A B C, तनुक् D

आशीरिष्टस्याशंसायां दंष्ट्रायामनिलाशिनाम् ।
आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति[१] ॥

तस्यां विषमस्य[२] । आशीविषः । इत्येके ॥ * ॥ पुरो दाश्यत[३] इति पुरोडाशः । पिष्टपिण्डः । यथा ।

पुरोडाशभुजामिष्टमिष्टं कर्तुमलंतराम्[४] ॥

षड्भिः प्रकारैः । षड्ढा ॥ * ॥ नितरा लूयते स्वशरीराद्बहिः क्रियते सरीसृपैरिति[५] निर्ल्वयनी । भुजङ्गमुक्ता त्वक् ॥ * ॥ स्वयं राजन्त इति स्वराः ॥ * ॥ प्रत्यूहे रम्बते शब्दायते[६] । हेरम्बो गणपतिः ॥ * ॥ आराद् रोगान् हन्तीति । आरग्वधः ॥ * ॥ आध्यायन्ति जनास्तमिति । आढ्यः । धनार्थे कः ॥ * ॥ षड् दन्ता अस्य । षोडन् । षोडती ॥ * ॥ वाग्वा-दस्यापत्यम् । अत इञ् । वाड्वलिः[७] ॥ * ॥ यूनां मनो मथ्नातीति मन्मथः ॥ १४७ ॥

उलूखलोदूखलकुञ्जरा लुग्
मृणालजीमूतमयूरसिंहाः ।
शकन्धुकर्कन्धुदधित्थवृस्यो
महित्थपारापतमेखलाश्च ॥ १४८ ॥

ऊर्ध्वं खं विलं वाऽस्यास्तीति । उलूखलम् । उदूखलम्[८] । यत्र व्रीह्यादयः कुट्यन्ते ॥ ऊर्ध्वं ख लातीति वा[८] । उदूखलम् ॥ * ॥ कौ

---

१ आशी तालु° A D, तालुगता° C
२ यस्यां° C, विषस्य A
३ दाश्यत A B C F, दाश्यति D
४ Sisup 2, 106
५ शरीरसृपैरिति A, सर्पैरिति D, क्रियते सर्पैरिति F, °निर्ल्वयनी C.
६ रवते B C F—प्रत्यूहे रम्बते श ब्दायते हेरम्ब इति मैत्रकाः Kshir. A k. 1, 1, 1, 31
७ वाग्दलि F—वाड्वालि wrongly has V ed. (not MSS)
८ ऊर्ध्वं खं भाति आदत्ते इत्युलूखलम् । उत् ऊर्ध्वं खमति संघसतीति वा उलूखलम् । Yajnesv (om उदूखल)

पृथिव्यां जीर्यतीति कुञ्जरः ॥ * ॥ लुप्यतेऽपनीयत इति लुग् नाम लोपः । यथा । अव्ययलुकां चानाम्[१] ॥ * ॥ मृदमालीयते । मृणालः ॥ * ॥ जीवनं जलं तस्य मूतः पुटबन्धः[२] । जीमूतः ॥ * ॥ मह्यां रौतीति मयूरः ॥ * ॥ हिनस्तीति सिंहः ॥ * ॥ शकस्यान्धुः । शकन्धुः ॥ * ॥ कर्कस्यान्धुः । कर्कन्धुः । बदरी ॥ * ॥ दध्नि तिष्ठतीति दधित्थः ॥ * ॥ मुवन्तः सीदन्त्यस्यामिति[३] । वृषी । मुनीनामासनम् ॥ * ॥ मह्यां तिष्ठतीति महित्थः ॥ * ॥ पारे[४] पततीति पारावतः ॥ * ॥ मेहनस्य खस्य[५] माला । मेखला ॥ १४८ ॥

दिवः स्थाने दिवोऽचि स्याद् दिव् च दीर्घे पुनः परे । उकारोकारयोश्च पश्चातोऽर्धादिके तलुक्[६] ॥ १४९ ॥

दिवः स्थाने दिवोऽचि स्यादिति । दिवाधीश्वरः । दिवाङ्गना ।[७] दिवौकसः ॥ * ॥ दीर्घेऽचि पुनर्न केवलं दिवः स्थाने दिवो भवति दिव् च । दिवीश्वरः । दिवेश्वरः ॥ दिवूढा । दिवोढा ॥ दिवूतिः । दिवोतिः ॥ * ॥ उकारोकारयोश्चेति । द्युयानम् । दिवोयानम् । यथा ।

उपद्युद्यानवाप्यां वकुलततमतमः पङ्कपूरं विदार्य[८] ॥

दिवोद्गतिः । द्यूद्गतिः ॥ द्यूढा । दिवूढा । दिवोढा । ऊकारे रूपत्रयम् ॥ * ॥ पश्चातोऽर्धादिके तलुक्[९] । पश्चाच्छब्दस्यार्धादावुत्तरपदेऽन्यतकारस्य लुग्भवति । पश्चार्धम् । पश्चिमार्धमित्यर्थः । यथा ।

---

१ Kâtantra iv 1, 4

२ जीवनस्य मूत॰ Kâs ३, जीवनं मुपतीति जीवनस्य जलस्य मूतः पुटबंध इति वा Ujjv.

3 Thus also Kâs ३, मुहतोऽस्यां सीदन्त्युपविशन्तीति वृषी व्रतीनामासनं Ujjv

४ पार C

५ ॰खनस्य A, शिश्नस्य F; om C.

६ च लुक् । A B, C om this sloka

७ B adds दिवेह, A दिवेह.

८ Mayûra's Sûryaśataka 79 ed Vidyân; ॰वकुलततमत॰ ed Haeberl

९ च लुक् A B C, पलुक् D

सदेश्यः ॥*॥ सरात्रिः ॥*॥ सपिण्डः ॥*॥ सनाभिः ।

भ्रूयुग्मस्य सनाभिमन्मथधनुर्ज्योत्स्नाखितस्याञ्चलः[1] ॥*॥

सकुचिः ॥*॥ सवेणी ॥*॥ कश्चित्सोदितशब्दमप्यधीते । तीर्थशब्दस्तु न पठितो मतान्तरस्याभ्युपगतत्वात्[2] ॥ १५६ ॥ इति पचादिः ॥

रूपं वर्णो नामस्थाने जातीयधर्मवचनानि ।
गोत्रं वयोऽपि लक्ष्यं चन्द्रादिमते तु रूपादौ ॥ १५७ ॥

रूपादिपूत्तरपदेषु रूपादौ वेत्यनेन समानस्य सभावो वा भवति ॥*॥ समानं रूपं सरूपम् । समानं रूपं यस्य वा । सरूपः । समानरूपः ॥*॥ एवं सवर्णः । समानवर्णः ॥*॥ सनाम । सनामा ॥*॥ सस्थानम् । सस्थानः ॥*॥ समाना जातिरस्येति जातेरीय इतीयप्रत्यये । सजातीयः । समानजातीयः ॥*॥ सधर्मः । सधर्मा[3] । समानधर्मः । समानधर्मा ।

उत्पत्स्यतेऽस्ति[4] मम कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

सवचनम् । सवचनः ॥*॥ सगोत्रम् । सगोत्रः ॥*॥ सवयः । सवयाः ॥*॥ आदिग्रहणाद् भोजादेः परिग्रहः । शाकटायनवामनाचार्यौ तु सभावं नित्यं सामान्येनाहतुः ॥ १५७ ॥ इति रूपादिः ॥

सुपामदुःपामनिषेधदुष्टवो
दुःषंधिदुःषेधसुषेधसुष्टवः[5] ।
नीषेचिका दुन्दुभिषेचनान्तिषन्-
निःषामनिःषन्धिसुषन्ध्यपष्टवः[6] ॥ १५८ ॥

---

१ °चल D ; °खितास्याचल: A.

२ तादर्थशब्दस्तु° °भ्युपगत्वात् C.

३ A C D om समानजातीयः ; A. D om सधर्मा

४ Mālatīm., ed Bhand. 1, 6 — B D F read तु for ऽस्ति ; A. उत्पत्स्यते । तु or । स्त (these being alike in the MS ; ? copied from स्ति) ; C. omits the first pāda.

५ सुपामनिःपामनिषेध° D. C.

६ निषाम° A. B C. ; निर्षधि° A. ; °षपष्टव: D. E. ; सुर्षधिपष्टव: C.

सुषामादीनां प्राग्वत् ष इत्यनेन[१] सुषामादीनां सकारस्य षत्वं भवति ॥ * ॥ शोभनं साम प्रियवचनं यस्याः सा सुषाम्णी । यथा भट्टिकाव्ये[२] । सुषाम्णी सर्वतेजःसु तन्वी ज्योतिष्टमां शुभाम् ।
निष्टपन्तीमिवात्मानं ज्योतिःसात्कुर्वतीं वनम् ॥
शोभनं साम । सुषाम ॥ शोभनं सामास्येति वा । सुषामा । ब्राह्मणः सौम्यो वा ॥ * ॥ दुष्टं साम । दुःषाम ॥ दुष्टं सामास्येति वा । दुःषामा ॥ * ॥ नितरां सेधः । निषेधः ॥ * ॥ दुष्ठु निन्दितम्[३] । सुञ्सूमासुत्स्तुभस्यामेनसेधतिसिचसञ्जस्वञ्जामित्यनेनैव[४] दुष्ठुशब्दस्य[३] षत्वे सिद्धे इह पाठः षत्वस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन सुस्थितम् । दुःस्थितमिति सिद्धम् । यदा तु दुःशब्दो[५] निन्दायामनुपसर्गस्तदा विधानार्थम् ॥ * ॥ दुष्टः संधिः । दुःषंधिः ॥ दुष्टः संधिरस्येति वा । दुःषंधिः ॥ * ॥ निन्दितः सेधः । दुष्टः सेधोऽस्येति वा । दुःषेधः ॥ * ॥ शोभनः सेधः । शोभनः सेधोऽस्येति वा । सुषेधः ॥ * ॥ सुष्ठु शोभनम् ॥ * ॥ सिञ्चतीति सेचिका । नावः सेचिका । नौषेचिका काचित्स्त्री ॥ वामनस्तु । नावं स्यति । नौषा । नौषिकेत्याह[६] ॥ अपरे तु नौषेचनमिति टमान्तं पठन्ति[७] ॥ * ॥ षिच चरण इत्यस्य टनप्रत्यये । सेचनम् । दुन्दुभ्याः सेचनं[८] दुन्दुभिषेचनम् ॥ षिवु तन्तुसंताने । केट पेट[९] इत्यस्य वा टनप्रत्यये । सेवनम् ।

---

१ A C om from सुषामादीनां
२ Bhatt 9 85 (सुषाम्णी °ष्णीं MSS)
३ दुष्ट दुष्ट° A
४ °सेचतिसिच° ष्वंजामि° B, सुशुमूमासुषभ्यासेनसेध° A, सुञ्मूसासुतस्था° F, °मासुभस्था° सजाष्वंशष्वजामि° C, MSS om सु. cf P vi 1 3 65
५ यथा तु शब्दो A
६ नौषा नौषिव (om B C) नौषिके° A B C, नौसीपीव नौपिके° D नौषा । नौषिकेत्याह B C—some confusion; Kās. Vṛtti 3, 67 has only नौषेचनं (thus MS α with Rāj. Sajñ. नौषेचनं ed), नाव सेचनं नौषेचनम् । वर्धमानस्तु नौषेचिका पपाठ । अन्ये पु नर्नावं स्यतीति नौषिका षेषकोऽ इत्याह । Saj ver
७ नौषचनमिति° A, नौषेचनमिति° F, टम प्रसेचनं । C.
८ दुंदुभ्या सेचनं F, om B C.
९ Cf Pāṇ Dhp II 309

आनुराहतिः ॥ * ॥ अनुहोडः शकटविशेषः । तेन चरति । आनुहौडिकः ॥ * ॥ अस्यहेतिः प्रहरणमस्य । आस्यहेतिकः । गणपाठसामर्थ्यात्पदसमुदायादपि ठण् विभक्तेश्चालुक्[1] ॥ अस्यहेत्वेति केचित्[2] ॥ * ॥ इहलोके भवम् । ऐहलौकिकम् ॥ अयं लोकः[3] । इहलोकः । प्रथमान्तादपि इप्रत्ययोऽस्मादेव गणपाठाद् व्यधिकरणसमासो वा[4] ॥ * ॥ अभिगममर्हति । आभिगामिकः[5] ॥ * ॥ परलोके भवम् । पारलौकिकम् ॥ * ॥ सर्वभूम्यां विदितः । सार्वभौमः ॥ * ॥ प्रयोगमर्हति प्रयोगे भवं वा । प्रायोगिकम्[6] । वामनस्तु संयोगं प्रायोगिकमित्याह[7] ॥ १६४ ॥

सुखशयनसर्वपुरुषावनुसंवत्सरयुतानुसंवरणम्[8] ।
सूचनडचतुर्विद्याकुरुपञ्चालाधिदेवाश्च ॥ १६५ ॥

सुखशयनं पृच्छन्ति । सौखशायनिकाः । यथा ।

भृगवादीननुगृह्णन्तं सौखशायनिकानृषीन्[9] ॥

सर्वपुरुषाणामिदम् । सार्वपौरुषम् ॥ * ॥ अनुसंवत्सरं दीयते । आनुसांवत्सरिकम् ॥ कालात्कार्यं च भववदित्यतिदेशात् कथाकालाट्ठञितिठञ्[10] ॥ * ॥ अनुसंवरणेन दीयते । आनुसांवरणम्[11] । सुप्टा-

---

१ °पि न । विभ° D ; °च लुक्° C.
२ ?Thus B C F, D om from अस्य हेत्वे° Not mentioned by Yajñ either
३ पवलोक D
४ इप्रत्यये °समासोऽभीष्टः । F
५ °मर्हति° काः D, आभिगामिक C.
६ प्रायोगिके D F
७ ? सांयोगप्रायोगिक° B ; संयोगात्प्रायोगिक° D, सांयोगप्रायोगिक° F — h.; Y has सर्वभूमेर्निमित्त (सर्वभूमे a.) संयोग उत्पातो वा सार्वभौम. । प्रयोग । तत्र भव. प्रायोगिक' (प्रायोगिक° I ed)
८ °संचरणं E. F, °युताधसपरणं B, °चरणो C, A om sl & comment
९ Raghuv 10, 14
१० कालात्कार्य° कथाकालादञिति ठञ् D ; कथाकाला° F ; कथाकालादञिति ठञ् B
११ अनुसंचरणं दीयते आनुसांचरणं E D (also var v with B), not mentioned in the gaṇa vyushṭādi sl 361

3002-4

दिलादण् ॥ * ॥ सूत्रप्रधानो नडः । सूत्रनडः । तस्यापत्यं सौत्रनाडिः ॥ कश्चित् सूत्रनट[1] इत्याह ॥ * ॥ चतस्र एव विद्याः । चातुर्वैद्यम् ॥ * ॥ कुरवश्च पञ्चालाश्च तेषु भवः । कौरुपाञ्चालः । बहुत्व इत्यनेनाकञ् न भवति तत्र देशव्यक्तेर्विवक्षितत्वात् । अत्र तु देशसमुदायः ॥ * ॥ देवमधिकृत्य भवम् । आधिदैविकं दुःखम् ॥ १६५ ॥

बध्योगोदकशुद्धौ[2] पुष्करसत्संक्रमाधिभूताः स्युः ।
प्रतिभूरजातशत्रुः परिमण्डलराजपुरुषौ च ॥ १६६ ॥

बध्योगस्य[3] ऋषेरपत्यं विदादित्वादञ् । बाध्योगः ॥ * ॥ उदकशुद्धस्यापत्यम् । औदकशौद्धिः ॥ * ॥ पुष्करसदोऽपत्यम् । पौष्करसादिः ॥ * ॥ संक्रममर्हन्ति । सांक्रामिकाः ।

तिलाश्चम्पकसंपर्कात्प्राप्नुवन्त्यधिवासताम् ।
रसो न भक्ष्यस्त्वन्यः सर्वे सांक्रामिका गुणाः[4] ॥

यथा वाऽनर्घराघवे ।[5] कश्चित्सांक्रामिकोऽपि विशेषो नैसर्गिकमतिशेते ॥ * ॥ अधिभूते भवम् । आधिभौतिकं सुखम् ॥ * ॥ प्रतिभुवो भावः कर्म वा । प्रातिभाव्यम् ॥ * ॥ अजातशत्रोरियम् । आजातशात्रवी । यथा ।

उपेयिवासि कर्तारः पुरमाजातशात्रवीम्[6] ॥ * ॥

परिमण्डलस्य भावः कर्म वा । पारिमाण्डल्यम् ॥ * ॥ राजपुरुषस्य भावः कर्म वा । राजपौरुष्यम् ॥ १६६ ॥

---

१ Thus D F　सूत्रनेट B C, cf P 196 1 18

२ शुद्धौ F, A om sl. & comment.

३ उ शंभु गच्छत्यभियाति छग के दर्पे । बध्यो नियाह्य उमो येन स बध्योगो नामर्षि Yaju.

४ Kām Nīt 5 7; Bo Spr 2562 (°चम्पकसंयोगात्°); रसो शुभद° D

५ D omit from यथा — Anargh, Calc S 1782, p. 36 (°सांचित्ता° ed)

६ Śiś 2, 114 (पुरीमाजात° ed)

पत्यम् । आहिंसिः पिता । आहिंसायनः पुत्रः ॥ * ॥ करेणुं पालयतीति करेणुपालः । तस्यापत्यम् । कारेणुपालिः पिता । कारेणुपालायनः पुत्रः ॥ * ॥ असिना युक्तो बन्धः । असिबन्धः । असिबन्ध एवासिबन्धकः । तस्यापत्यम् । आसिबन्धकिः पिता । आसिबन्धकायनः पुत्रः[1] ॥ अस्यतीति । असः । तस्यापत्यम् । आसिः पिता । आसायनः पुत्रः ॥ बध्यते स । बद्धः । बद्ध एव बद्धकः । तस्यापत्यम् । बाद्धकिः पिता । बाद्धकायनः पुत्र[2] इति शाकटायनः ॥ * ॥ विग्रीतस्यापत्यम् । वैग्रीतिः पिता । वैग्रीतायनः पुत्रः ॥ * ॥ देवानां यज्ञो देवयज्ञः । तस्यापत्यम् । दैवयज्ञिः पिता । दैवयज्ञायनः पुत्रः ॥ * ॥ ।ध ’ <स्तीति । असिनासः । तस्यापत्यम् । आसिनासिः । ধাপ ।। पुत्रः ॥ १७२ ॥

दालीपिरानुतिष्य · दो ॖ ।नुपहा ॥
चाफट्टकिनिमिथ्यिप्राडाहतिदेवमत

अनुरहतोऽपत्यम् । आनुराहतिः[1] पिता । आनुराहतायनः पुत्रः ॥ * ॥ चफट्टकशब्दोऽनुकरणम् । तदुच्चारणात्पुरुषोऽपि चफट्टकः । तस्यापत्यम् । चाफट्टकिः पिता । चाफट्टकायनः पुत्रः[2] ॥ कुर्वादावस्य क्षत्रियस्य ग्रहणम् । इह तु ब्राह्मणवाचिनस्तेनेञ् सिद्धः[3] ॥ * ॥ मिश्रेण मिश्रो निमिश्रः । तस्यापत्यम् । नैमिश्रिः पिता । नैमिश्रायणः पुत्रः ॥ * ॥ पृष्ठत्याहन्ति च । प्राडाहतः[4] । तस्यापत्यम् । प्राडाहतिः पिता । प्राडाहतायनः पुत्रः ॥ प्राटाहतिरित्यपि वामनः[5] ॥ * ॥ देवमतस्यापत्यम् । दैवमतिः पिता । दैवमतायनः पुत्रः ॥ १०१ ॥ इति शौभ्र-स्यादिः ॥

प्रज्ञश्रोत्रपिशाचचोरमरुतो रक्षोऽर्चियोगिज्ञः
प्रत्यक्षासुरशत्रुसंतपनसत्साधारणानुष्टुभः ।
चण्डालाग्निगोरजेतृजगतीसत्वद्धितादेवताम्[6]
चक्षुर्व्याकृतबन्धुयोधमधवो विद्यामनोजुष्कृतः ॥ ११४ ॥

प्रज्ञादेरणित्यनेन प्रज्ञादेः शब्दगणादण् वा भवति स्वार्थे[7] ॥ * ॥ प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री ॥ प्रज्ञाश्रोत्रस्याद्विना पापमत्यये[8] सिद्धम् ।

---

१ Kās. V. II. 4 III आनुहारति (I) ed., °राहति MSS., Bö., Yajñ. आनुराहति (B) var. I °आनुहारति), and besides आनुरोहति

२ Thus also Bö., Yajñ. (°आपर्णि Kās. V. ed.), चफट्टक° चफट्टक° चा फट्टकि° चाफट्टकायन° C

३ B C om. from कुर्वादावस्य.

४ °T1 om. D, प्राडाहति B C F

५ °प्राटाहति° B; प्राडाहति° C, om. D.—Bö., Yajñ. have only प्राडाहति; Kās. V. ed. प्रापाहति (प्राणाहति MS. α and var. I ed.; om. MS. β; Prof. Kielhorn's MS., perhaps right, प्राडाहति)

६ प्रजद for प्रजद F, A om. text and comment

७ प्रज्ञादिशब्दगणात्° D

८ प्रज्ञाश्रोत्र° B C, °श्रोत्रस्या द्विनाप्रत्यये D, °प्रत्यये F, cf. P. V. 2. 101 प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ।

पत्यम् । आहिंसि पिता । आहिंसायन पुत्र ॥ * ॥ करेणु पालयतीति करेणुपाल । तस्यापत्यम् । कारेणुपालि पिता । कारेणुपालायन पुत्र ॥ * ॥ असिना युक्तो बन्ध । असिबन्ध । असिबन्ध एवासिबन्धक । तस्यापत्यम् । आसिबन्धकि पिता । आसिबन्धकायन पुत्र [1] ॥ अस्यतीति । अस । तस्यापत्यम् । आसि पिता । आसायन पुत्र ॥ वध्यते स्म । वद्ध । वद्ध एव वद्धक । तस्यापत्यम् । वाद्धकि पिता । वाद्धकायन पुत्र[2] इति शाकटायन ॥ * ॥ विशीतस्यापत्यम् । वैशीति पिता । वैशीतायन पुत्र ॥ * ॥ देवाना यज्ञो देवयज्ञ । तस्यापत्यम् । दैवयज्ञि पिता । दैवयज्ञायन पुत्र ॥ * ॥ असिरिव नाशोऽस्येति । असिनाश । तस्यापत्यम् । आसिनाशि पिता । आसिनाशायन पुत्र ॥ १७२ ॥

दालीपिरानुतिश्च प्रादोहन्यानुराहती चापि[3] ।
चाफट्टकिनैमिश्रिप्राडाहतिदैवमतयोऽपि[4] ॥ १७३ ॥

दिलीपस्यापत्यम् । दालीपि पिता । दालीपायन पुत्र । निपातनाद्दात्वम्[5] ॥ अपरे दलीप इति प्रकृत्यन्तरमाहु । चन्द्रादयस्तु दैलीपिरित्याहु[6] ॥ * ॥ आनुति पिता । आनुतायन[7] पुत्र ॥ * ॥ प्रदोहनस्यापत्यम् । प्रादोहनि पिता । प्रादोहनायन पुत्र ॥ * ॥

---

१ असिबंधपचासिबंधकम॰ C ; अ सिबध एवासिबध॰ आसिबाधकि॰ आसिबाधायन॰ D ; B om f om का रेणुपालि to अम तस्यापत्य

२ बद्ध एवबद्ध॰ बाधकि ॰बाध चायन D

३ ॰आनुति ॰आनुराहती॰ C ; ॰नु रोहनी चापि L

४ चफट्टकि॰ दैवमतयोपि C ; ॰मि मि॰ I नैमिश्री॰ D ; A om text and comment.

५ निपातनादीत्वं D and omits अ परे॰ प्रकृत्यन्तरमाहु ।

६ Tl [illegible] ; अपरे दलीपा इति॰ I .. om from चन्द्रादय

७ आनुति ॰आनुतायन C

अनुरहतोऽपत्यम् । आनुराहतिः[1] पिता । आनुराहतायनः पुत्रः ॥ * ॥ चफट्टकशब्दोऽनुकरणम् । तदुच्चारणात्पुरुषोऽपि चफट्टकः । तस्यापत्यम् । चाफट्टकिः पिता । चाफट्टकायनः पुत्रः[2] ॥ कुर्वादावस्य चत्रियस्य ग्रहणम् । इह तु ब्राह्मणवाचिनस्तेनेञ् सिद्धः[3] ॥ * ॥ निश्चयेन मिश्रो निमिश्रः । तस्यापत्यम् । नैमिश्रिः पिता । नैमिश्रायणः पुत्रः ॥ * ॥ पृष्ठ्यत्याहन्ति च । प्राडाहतः[4] । तस्यापत्यम् । प्राडाहतिः पिता । प्राडाहतायनः पुत्रः ॥ प्राटाहतिरित्यपि वामनः[5] ॥ * ॥ देवमतस्यापत्यम् । दैवमतिः पिता । दैवमतायनः पुत्र. ॥ १७३ ॥ इति तौल्वल्यादिः ॥

> प्रज्ञश्रोत्रपिशाचचोरमरुतो रक्षश्चरित्रोशिजः
> प्रत्यक्षासुरचक्षुसंतपनसत्त्वाधारणानुष्टुभः ।
> चण्डालाश्वनिगोरजेतृजगतीसत्वद्वितादेवताश्[6]
> चक्षुष्याकृतवन्धुयोधमधवो विद्यामनोजुह्वतः ॥ १७४ ॥

प्रज्ञादेरणित्यनेन प्रज्ञादेः शब्दगणादण् वा भवति स्वार्थे[7] ॥ * ॥ प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री ॥ प्रज्ञाज्योत्स्नेत्यादिना णप्रत्यये[8] सिद्धम् ।

---

१ Kâş V ii 4 61 आनुहारति (!) ed, ॰राहति MSS Bö, Yajn आनुराहति (Bo var l आनुहारति) and besides आनुरोहति

२ Thus also Bö Yajn (? चाफस्कि Kâş V ed), चफडक॰ चफडक॰ वा फडकि ॰ वाफडकायन ॰ C

३ B C om from कुर्वादावस्य

४ ? Thus D, प्राडाहति B C F

५ ? प्राटाहति॰ B, प्राडाहति॰ C, om D—Bo, Yajn have only प्राडाहति, Kâş V ed प्रावाहणि (प्राणाहति MS α and var l ed, om MS β, Prof Kielhorn's MS, perhaps right प्राडाहति)

६ शश्वद् for सत्वद् F, A om text and comment

७ प्रज्ञादिशब्दगणात्॰ D

८ प्रज्ञायोत्स्ने॰ B C, ॰ज्योत्स्नोत्यादिनाणप्रत्यये D ऽणप्रत्यये F cf P v 2 101 प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो ण ।

अनन्तसोमेतिहसर्ववेदाः
सुखैकभावौ भणिकान्यभावौ ।
समीपसेनावसथद्विभावा
मालोपमाभेषजसर्वविद्याः[१] ॥ १७८ ॥

ष्योऽनन्तादेरित्यनेनानन्तादेः[२] शब्दगणात्स्वार्थे ष्यप्रत्ययो भवति ॥ * ॥ न अन्तोऽनन्तः । अनन्त एव । आनन्त्यम् ॥ न विद्यतेऽन्तो यस्य । अनन्तः कालः । अनन्ता पृथ्वी । अनन्तं व्योम । आनन्त्यः काल इत्यादि ॥ * ॥ सोम एव सौम्यः । यथा ।

तेनाथ नाथदुरुदाहरणातपेन
सौम्यापि नाम परुषत्वमपि प्रपन्ना[३] ।
जज्वाल तीक्ष्णविशदा सहसोद्गिरन्ती
वागर्चिषत्तपनकान्तशिलेव सीता[४] ॥

सौम्यम् । सोम इवाह्लादकत्वात् सौम्य[५] इत्यपि शाखादेराकृतिगणत्वात् । यथा ।

अपेतयुद्धाभिनिवेशसौम्यो
हरिर्हरिप्रख्यमथ प्रतस्थे[६] ॥ * ॥

इति हेत्येव । ऐतिह्यम् । इति हेति निपातसमुदाय उपदेशपारंपर्ये वर्तते । इति ह स्मोपाध्यायः कथयति । इति ह वटे यक्षः प्रतिवसति ॥ * ॥ सर्ववेदा एव सार्ववैद्यम् ॥ * ॥ सुखमेव सौख्यम् ॥ * ॥ एको भावो

---

१ सुखैकभावौ° B ; सुखैकभावौ° D. ; A om. text and comment.
२ ष्यानंतादेरित्यनेनानंतादिः C.
३ तेनाथ नाथदु° नाम पदमूष्ममभि प्रपन्ना D. ; दुरुदाहरणातप° C.
४ जिह्वायतीक्ष्ण° गिरन्ती° D ; सौम्या D F. ; जह्वाजतीक्ष्णविशदाः सहसोद्गिरंता वाग° C.—According to Prof Aufrecht this stanza occurs twice in the Sarasvatikanthâbharaṇa.
५ सौम्य D. F ; Śiśupâla, sl. 190.
६ Śiś 3, 1, अभि for अथ D.

यस्य । एकभावः । एकस्य वा भावः । एकभावः । स एव । ऐकभाव्यम् ॥ * ॥ मणिप्रकारो मणिकः । मणिक एव माणिक्यम् । रत्नविशेषः ॥ * ॥ अन्यो भावो यस्यासावन्यभावः । अन्यस्य वा भावोऽन्यभावः । अन्यभाव एव । आन्यभाव्यम् । यथा । आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात्[1] ॥ * ॥ समीपमेव सामीप्यम् ॥ * ॥ सहेनेन वर्तते । सेना । सेनैव सैन्यम् ॥ * ॥ एत्य वसन्त्यस्मिन्निति । आवसथो गृहम्[2] । आवसथ एव । आवसथ्यम् ॥ * ॥ द्वयोर्भावो द्विभावः । द्विभाव एव द्वैभाव्यम् ॥ * ॥ मालैव माल्यम् । स्रक् ॥ * ॥ उपमैव । औपम्यम् ॥ * ॥ भिषज इदम् । भेषजम्[3] । यद्वा भिषज्यतीति भेषजः[4] । करणस्यापि कर्तृत्वे पचाद्यचि यलोपे च निपातनादेत्[5] । भेषजमेव भैषज्यम् ॥ * ॥ सर्वविद्या एव सार्वविद्यम्[6] । यथा ।

सार्वविद्यविद्याश्रत चातुर्-
वैद्यवैद्य इव तं विरञ्चनम्[7] ॥ १७८ ॥

सर्वलोकचतुर्विद्याचतुराश्रमषड्गुणाः ।
भावशब्दस्वरा विद्यालोककालास्त्रितः परे[8] ॥ १७९ ॥

सर्वलोका एव सार्वलौक्यम्[9] ॥ * ॥ चतस्र एव विद्याः । चातुर्वैद्यम् ।

---

१ Vârttika, Kielhorn's Mbh p 18

२ एत्यवसत्यस्मिन्नित्य° C , समन्त्यनपसत्य° D , F om एत्य, अवसथो गृहं C F , °अवसथ एव F

३ भेषज्यं F

४ भिषज. B C F

५ कर्तृत्वमेवाचि यलोपे वा निपातनादेत्र D , निपातनादेत्ते C , [पचाद्यच् P iii 1, 134]

६ ?सर्ववेदा एव° B , सार्वविद्यं F — सर्वे वेदाः सर्ववेदाः° । तानधीते सर्ववेद° । स एव सार्ववेद्य ॥ सर्वविद्या अधीते सर्वविदः । स एव सार्वविद्य. ॥ Vâjnesv , सर्वविद्या is not mentioned among the *anusatikâdi* sl 167, but cf चतुर्विद्या sl 183 and next sloka.

७ सर्ववैद्यविद्यो B C , सर्ववैद्यविदुयो° F , धृतचातुर्वैद्य इव [illegible] D

८ A om text and comment

९ सर्वे लोका° B , सार्वलौक्यं C.

व्यप्रकारः । वाय्यकः[१] । अवदातात् सुरायां[२] वाय्यकालाभ्यां[३] सामान्येन कप्रत्यय इति यन्मतं तदपि[४] स्वीकृतम् ॥ * ॥ दृचुप्रकारः । दृचुकः[५] ॥ * ॥ मठप्रकारः । मठिका । नानादेशागतानां द्रव्यरचास्थानम् ॥ * ॥ मण्डपप्रकारः । मण्डपिका । शुल्कादायगृहीतस्थानम्[६] ॥ * ॥ संकलाप्रकारः । संकलिका ॥ * ॥ वाटशब्देन विशिष्टं भाजनमुच्यते । तत्र साधुः । वाट्या । तत्प्रकारवती । वाट्या सुरा भाजनपतिता वर्णोत्कर्षवती । वाटिका[७] ॥ एवं कालिकावदातिकार्थो[८] ज्ञेयः ॥ १८३ ॥

तिलकालधान्यकालास्तिलमणिपुण्ड्रं बृहन्महच्चन्द्राः[९] । एरण्डमधु कुमार्याः पुचश्वशुरौ[९] च संज्ञायाम् ॥ १८४ ॥

तिलकालयोः प्रकारः । तिलकालकः ॥ * ॥ धान्यप्रकारः । धान्यकम् ॥ * ॥ कालप्रकारः । कालकः ॥ * ॥ तिलप्रकारः । तिलकः ॥ * ॥

---

१ वाघ° वाघकः C. D.

२ ? अवदातसु° D ; अवदातत् सु° B ; अवदाताम् सु° C. ; अवदातः सु° F.

३ ? वाय्याकालाभ्यां B ; वाधाका° C. D.—Bö., Yajñ., Kâś. V. ed. have वाय्यकालावदात(ाः) सुरायां ; Kâś. V. MS. α. वाद्याका°, om. β. ; Vardh. seems to admit the two readings वाय्यकालावदाताः and वाय्याका° cf. n ७.

४ यन्मतं° B. C. ; यत्तुतदपि D.

५ दृचुक एरंडः Yajñ.

६ शुल्कादायगृहितुस्थानं F ; शुल्कादयगृ° D.

७ पादार्यमुदये वार्य तत्प्रकारा वाटिका सुरा । यथा शिपातिथेः सत्काराय वार्य प्रदीयते तथा कदाचित्कोपचित्सुरापि । ततः सा वाय्यसदृशी वाटिकाशब्देन व्यपदिश्यते ॥ गणरत्नमहोदधौ तु वाय्यकाला ऽवदाताश्च सुरायामुचितास्त्रय इति पठित्वा वाटशब्देन विशिष्टं भाजनमुच्यते । तत्र साधुर्वाय्यो द्रवद्रव्यविशेषः । तत्प्रकारा वाय्यिका सुरा भाजनपातिनी वर्णोत्कर्षवतीत्युक्तम् । Yajñeśv. ; cf note ७, preceding page.

८ कालः श्यामः प्रकारोऽस्या इति कालिका । अवदातो धवलः प्रकारोऽस्या इत्यवदातिका सुरैव । Yajñ.

९ °पुंड्रबृह° F.

मणिप्रकारः मणिकः । मणिः प्रकारोऽस्येति[१] मणिकः । मणिरिव यो रत्नभूतः प्रधानं मनोज्ञश्च स मणिक इत्यन्ये ॥ * ॥ पुण्ड्रकः । इक्षुविशेषः[२] ॥ * ॥ बृहत्कः । ग्राम्यसमाजे श्रेष्ठः ॥ * ॥ महत्कः[३] ॥ * ॥ चन्द्रकः ॥ * ॥ एरण्डकः । इक्षुविशेषः ॥ * ॥ मधुकः[४] ॥ * ॥ कुमारीपुत्रकः ॥ कुमारीश्वशुरकः ॥ यथा[५] ।

प्रतिवसति कुमारीपुत्रका वा कुमारी-
　श्वशुरकसदृशो वा ग्राम्यदेशे सवृद्धिः[६] ।
मणिकमधुकभासं पुण्ड्रकैरण्डकेक्षु-
　स्तबकितककुभस्तां[७] तद्भुवोऽस्मै प्रशंसुः ॥

कुमारीपुत्रः प्रकारोऽस्य । कुमारीपुत्रकः । यथा कुमारीपुत्रः कश्चित्सभाया प्रविशँल्लज्जते तथान्योऽपि च एवविधः स कुमारीपुत्रकः ॥ कुमारीश्वशुरः प्रकारोऽस्य । कुमारीश्वशुरकः । यस्य पुत्रः कुमार्या सह दृष्टः स कुमारीश्वशुरः । यथा पुत्रदोषेण स लज्जते तथान्योऽपि लज्जमानः कुमारीश्वशुरक इत्यन्यो व्याचष्टे[८] ॥ * ॥

---

१ मणिप्रकारो स्येति B C

२ पुद्रक इक्षु° F , on बृहत्क s p 222 note 3

३ इत्यपि महत्क B C

४ यत्तु एरंडमधुकुमार्या पुत्र श्वशुरय संज्ञायामिति पठित्वा वर्धमानेनोक्तम् । एरंडक इक्षुविशेष । मधुकं नालिकेरफलम् । संज्ञायामिति ग्रह सूचं तस्यायमर्थ । स्वमहत्यर्थस्य etc as above to कुम्भिका स्वभोपधानी इत्यादि° Tajñ

५ D om यथा, cf next note

६ यान्यदेशे सवृदि B C°F　स्यदेशे° D —This stanza apparently taken from some grammatical poem, is also found in the text MS E

७ °भाषा पुंड्रकेरंडकेषु सचकितक° E , °भास पुद्रके° F , मधुक मणिक भास पुड्रकेरंडकेषु स च किल ककुभस्ता D

८ कुमारीश्वशुरक । यस्य पुत्र कुमार्या सगत स यथा शिष्टसभा प्रवेष्टुं लज्जते तथा यो लज्जमान स एवं व्यपदिश्यते । Tajñ —ha° V ed. has कुमार । श्वशुरक, MS a कुमारीश्वशुरक

व्यप्रकारः। वाय्यकः[१]। अवदातात् सुरायां[२] वाय्यकालाभ्यां[३] सामान्येन कप्रत्यय इति यन्मतं तदपि[४] स्वीकृतम् ॥ * ॥ इचुप्रकारः। इचुकः[५] ॥ * ॥ मठप्रकारः। मठिका। नानादेशागतानां द्रव्यरचास्थानम् ॥ * ॥ मण्डपप्रकारः। मण्डपिका। शुल्कादायगृहीतस्थानम्[६] ॥ * ॥ सकलाप्रकारः। संकलिका ॥ * ॥ वाटशब्देन विशिष्टं भाजनमुच्यते। तत्र साधुः। वाय्या। तत्प्रकारवती। वाय्या सुरा भाजनपतिता वर्णोत्कर्षवती। वाटिका[७] ॥ एव कालिकावदातिकार्थो[८] ज्ञेयः ॥ १८३ ॥

तिलकालधान्यकालास्तिलमणिपुण्ड्रं बृहन्महच्चन्द्राः[९]।
एरण्डमधु कुमार्याः पुचश्वशुरौ[९] च संज्ञायाम् ॥ १८४ ॥

तिलकालयोः प्रकारः। तिलकालक. ॥ * ॥ धान्यप्रकारः। धान्यकम् ॥ * ॥ कालप्रकारः। कालक. ॥ * ॥ तिलप्रकारः। तिलक' ॥ * ॥

---

१ वाघ° वाघक C D

२ ? अवदातमु° D अवदातत् मु° B, अवदातात् सु° C, अवदात मु° F

३ ? वाय्याकालाभ्यां B, वाघाका° C D —Bö., Aufr., Wilson (?) ed have पाय्यकालावदात(?) मुरायां, Wilson's MS α वायाका°, om β. Wardle seems to admit the two readings वाय्यकालावदाता, and वाय्याका° cf n ७

४ मन्मतं° B C, यन्मतंदपि D

५ इचुक एरंड Vajñ.

६ शुल्काद्दायगृहितस्थानं F; स्तु स्कादयगृ° D

७ पादार्धमुदके पार्थ तत्प्रकारा पाविका सुरा। यथा म्रियातिये सत्का राय पार्थ प्रदीयते तथा कदाचित्कोऽमपित्सुरापि। तत सा पायसदृशी पाविकाशब्देन व्यपदिश्यते ॥ गणरत्नमहोदधौ तु वाय्यकाला ऽवदातासु सुरायामुचितास्तय इति पठित्वा वाटशब्देन विशिष्टं भाजनमुच्यते। तत्र साधुर्वाय्यो द्रवद्रव्यविशेष। तत्प्रकारा वाय्यिका सुरा भाजनपातिनी वर्णोत्कर्षवतीत्युक्तम्। Vajñeśvara, cf note ७, preceding page

८ काल श्यामम प्रकारोऽस्या इति कालिका। अवदातो धवल, प्रकारोऽस्या इत्यवदातिका सुरैव। Vajñ

९ °पुंड्रबृह° F.

मणिप्रकारः मणिकः। मणिः प्रकारोऽस्येति[1] मणिकः। मणिरिव यो रत्नभूतः प्रधानं मनोज्ञश्च स मणिक इत्यन्ये ॥ * ॥ पुण्ड्रकः। इक्षुविशेषः[2] ॥ * ॥ बृहत्कः। ग्राम्यसमाजे श्रेष्ठः ॥ * ॥ महत्कः[3] ॥ * ॥ चन्द्रकः ॥ * ॥ एरण्डकः। इक्षुविशेषः ॥ * ॥ मधुकः[4] ॥ * ॥ कुमारीपुत्रकः ॥ कुमारीश्वशुरकः ॥ यथा[5]।

प्रतिवसति कुमारीपुत्रका वा कुमारी-
श्वशुरकसदृशो वा ग्राम्यदेशे समृद्धिः[6]।
मणिकमधुकभास पुण्ड्रकैरण्डकेक्षु-
स्तवकितककुभस्तां[7] तद्भुवोऽसौ शशंसुः ॥

कुमारीपुत्र प्रकारोऽस्य। कुमारीपुत्रकः। यथा कुमारीपुत्रः कश्चित्सभाया प्रविशँल्लज्जते तथान्योऽपि य एवंविधः स कुमारीपुत्रकः ॥ कुमारीश्वशुरः प्रकारोऽस्य। कुमारीश्वशुरकः। यस्य पुत्र कुमार्या सह दृष्ट. स कुमारीश्वशुर.। यथा पुत्रदोषेण स लज्जते तथान्योऽपि लज्जमानः कुमारीश्वशुरक इत्यन्यो व्याचष्टे[8] ॥ * ॥

---

[1] मणिप्रकारो स्येति B C.

[2] पुंड्रक इक्षु॰ E on बृहत्क s p 222, note 3

[3] इत्यपि महत्क B C

[4] यत्तु एरंडमधुकुमार्या पुत्र श्वशुरय संज्ञायामिति पठित्वा वर्द्धमाने नोक्तम्। एरंडक इक्षुविशेष। मधुक मानिकेरासवम्। संज्ञायामिति गण सूत्र तस्यायमर्थ। स्वमहत्पर्यस्य etc as above to कुंभिका स्वभोपधाभो इत्या दि॰ Vajñ.

[5] D om यथा, cf next note

[6] याम्यदेशे समृद्धि B C.°F य म्यदेशे॰ D—This stanza, apparently taken from some grammatical poem, is also found in the text MS F

[7] ॰भाषा पुंडकेरंडकेषु सचकितक॰ E. ॰भास पुंड्रके॰ F, मधुक मणिक भास पुड्रकेरंडकेषु स च किल ककु भस्ता D

[8] कुमारीश्वशुरक। यस्य पुत्र कु मार्या सगत स यथा शिष्टसभा प्रवेष्टुं लज्जते तथा यो लज्जमान स एव व्य पदिश्यते। Vajñ—has V el has कु मार। श्वशुरक. MS a कुमारीश्वशु रक

शून्यम् ॥ * ॥ तनु सूक्ष्मम् । तनुकम् । अन्यत्र तनुर्वत्सः ॥ * ॥ कन्दुकः । भ्रमरकः । गिरिकः । शृङ्गकम् । देवदत्तकः[1] ॥ * ॥

गुणनमेव गुणनिका । यथा ।

हेतुः परिचयस्थैर्ये वक्तुर्गुणनिकैव सा[2] ॥

तथेयश्चेति । ईयसुप्रत्ययान्तः शब्दः कप्रत्ययभाक् । श्रेयानेव श्रेयस्कः । ज्यायानेव ज्यायस्कः । भूयानेव भूयस्कः । श्रेय एव श्रेयस्कम् । भूयस्कम् । ज्यायस्कमित्यादि ॥ * ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन पिष्टातकादयो[3] द्रष्टव्याः ॥ १८९ ॥

इति यावादिः ॥

शाखा स्कन्दमुखाग्राणि शरणं चरणोरसी ।
जघनं शृङ्गमेघाभ्रद्रुशिरःस्कन्धमेव च[4] ॥ १९० ॥

शाखाशर्करादिभ्यां याणावित्यनेन शाखादेः शर्करादेश्चेवार्थे याणौ[5] भवतः ॥ * ॥ पुरुषस्कन्धस्य वृक्षस्कन्धस्य वा तिर्यक्प्रसृतमङ्गं शाखेत्युच्यते । यथा शाखा पार्श्वायता तथा कुलस्य यः पार्श्वायतोऽङ्गभूतः स शाखेव शाख्यः ॥ अन्ये तु । शाखायास्तुल्यः शाख्यः । यथा शाखा वृक्षस्य शोभाकरी तथा कुलस्य शोभाकरः पुरुषः शाख्य इति तुल्यत्वमाहुः ॥ * ॥ स्कन्दः स्वामी । तत्तुल्यः स्कन्द्यः[6] ॥ * ॥ मुखमिव मुख्यः । यथा मुखं हस्तपादादिभ्योऽवयवेभ्यः[7] प्रथममवलोक्यते तथा

---

१ क्रीडोपकरणवाचकानि° यथा शालभञ्ज्येव शालभञ्जिका । एवं° गिरिकम्° Yajñ.

२ Śiśup 2, 73

३ तेन पिष्टातकादयो ऽपि द्रष्टव्या इति वर्धमानसूरिराह । पिष्टातः सुगन्धिचूर्णं स एव पिष्टातकः । Yajñeśv

४ A om text and comment

५ याणावित्यनेन शाखादेः° D ; °य इवार्थेयाणौ C.

६ स्कन्द इव यः शत्रुशोषकः स स्कन्द्यः Yajñ.

७ मुखं इव° D. ; ऽवयवेभ्यः C.

ऽन्योऽप्येवमुच्यते ॥ कश्चिन्मुख्यं नालिकेरमित्याह ॥ * ॥ अग्रमिव । अग्र्यः । प्रधानभूतः ॥ * ॥ शीर्यते भयमस्मादिति शरणम्[1] । आर्तत्राणम् । तत्तुल्यः शरण्यः । परित्राता ॥ * ॥ चरणाविव चरण्यः । यथा चरणौ शरीरस्य प्रकर्षकौ तद्वत् कुलस्य प्रकर्षक एवमुच्यते ॥ * ॥ उर इव । उरस्य. । यः कार्येषूपगतेषु सपत्न उरः प्रयच्छति[2] स एवमुच्यते ॥ * ॥ जघनमिव निकृष्टो यः स जघन्यः ॥ * ॥ शृङ्गमिव यः सर्वस्याप्युपरिवर्ती स शृङ्ग्यः ॥ * ॥ मेघ इव यः संतापापनेता[3] स मेघ्यः ॥ * ॥ अभ्रमिव य आच्छादकः सोऽभ्र्यः ॥ * ॥ द्रुरिव द्रव्यम् अय राजपुत्रः । यथा द्रुमः फलपुष्पपल्लवादिभिरर्थिनः कृतार्थयति स हि भवनमर्हतीति भव्यो भवत्यात्मवानिति द्रव्यमुच्यते[4] । क्रिया हि द्रव्यं विनयति[5] नाद्रव्यमिति । पुरुषार्थसाधकत्वाद्धिरण्यादिकमपि द्रव्यम् ।

> निर्द्रव्यो ह्रियमेति ह्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते[6] तेजसः ।
> निस्तेजाः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापद्यते[7] ॥

शकटाङ्गजस्तु द्रुणस्तुल्यं द्रव्यं द्रुशब्दं नपुंसकमाह ॥ * ॥ शिर इव शीर्षण्य । प्रधानभूतः । शिरसः शीर्षन्नणादावित्यनेन[8] शीर्षन्नादेशः ॥ * ॥ स्कन्ध इव यो बलस्याश्रयः स स्कन्ध्य. ॥ १८० ॥ इति शाखादिः ॥

---

१ °इति शरणं गृहं तद्भयापहारकं शरण्य Yajñ

२ सत्वर उर ° F , ससर्व उर प्र भृति C — उर इवोरस्य कार्यनिर्वाहक । Yajn

३ संतापापनोदनेन सुखयति F , य संय । तापापनेता D

४ कृतार्थयति तथा स इत्यर्थ । भव मर्हति भव्य ।° F — यथा द्रुम फलपु ष्पपल्लवादिभि° स्वाश्रितान्कृतार्थयति एवमर्थिन स्वसंपदा कृतार्थयन्नात्मवान् पुरुषो द्रव्यमित्युच्यते । Yajn , who rejects द्रु because of P v 3 104

५ नयति D , Kshirasv quotes the line क्रिया° on A K 3, 4, 24 150, cf P v 3, 104

६ प्रध्वस्यते° D C. F

७ Mrchchh p 8, Böhtl Spr 2781

८ शीर्षन्नाचादा° F , शीर्षण्याद्याधित्यनेन D

पर्श्वसुरभरतरक्षोवल्हीकवयःपिशाचवसुमरुतः ।
सत्वदुशीनरकर्षापणास्त्रिगर्ताशनिदशार्हाः[१] ॥ १८७ ॥

पर्शुभ्योऽण् शस्त्रजीविसंघादित्यनेन पर्श्वादेर्गणादस्त्रियां स्वार्थेऽण् भवति ॥ * ॥ पर्शोरपत्यं पार्शवः शस्त्रजीविसंघः । पार्शवी । पर्शवः ॥ * ॥ आसुरः । आसुरी । असुराः ॥ * ॥ भारतः । भारती । भरताः ॥ भोजस्तु भार्तः । भार्ती । भर्ता[२] इत्याह । यथा ।

पार्शवाश्मवाल्हीकपिशाचासुरराक्षसान् ।
शिष्याः सभार्तत्रैगर्तान्सकार्षापणवायसान् ॥

राक्षसः । राक्षसी । रक्षसः[३] । रक्षांसीत्यन्यः ॥ * ॥ वाल्हीकः । वाल्हीकी । वल्हीकाः[४] ॥ वह्लिक इत्यन्यः ॥ * ॥ वायसः । वायसी । वयसः[५] ॥ * ॥ पैशाचः । पैशाची । पिशाचाः ॥ * ॥ एवं मारुतः ॥ * ॥ सात्वतः ॥ * ॥ औशीनरः[६] ॥ * ॥ कार्षापणः[७] ॥ * ॥ त्रैगर्तः ॥ * ॥ आशनः ॥ * ॥ दाशार्हः[८] ॥

अस्त्रियामिति किम् । पर्शूः स्त्री[९] । ऊङ्युतोऽरज्ज्वादेर्घेत्यूङ्[१०] । रक्षाः ॥ शस्त्रजीविसंघादिति किम् । असुरः[११] ॥ १८७ ॥ इति पर्श्वादिः ॥

---

१ A om text and comment

२ आसुराः B० भारता । श्रीभोज० भार्ता D

३ ? रक्षसाः B C F , राक्षसा D

४ वल्हीकः C., वाल्हीकाः D— The other works have वाल्हीक.

५ वायस. B , वायसाः D

६ सात्वत. औशीनरः D ; औषी-नरः C.

७ The other works have कार्षापण.

८ Rajā has दाशार्हः ; BG, hā- V. दशार्ह.

९ पर्शः स्त्रीः B C F ; पर्शू स्त्री D

१० ऊङ्युतो० B ; ऊङ्युतो रज्ज्वादे-र्घेति ऊङ् F.; ऊङ्युतो० घेति ऊट D ; ऊङ्युतो० घेति ऊङ् C ; see P iv 1, 66; 177 värtt.